

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

**МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ
ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ
з навчальної дисципліни «Загальна психологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
053 Психологія (практична психологія)**

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 р. № 8)

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,
доцент Шиліна А. А.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, с.н.с. Мацегора Я. В.

2. Доцент кафедри соціології та психології педагогіки факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Чепіга Л.П.

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин, відведених на вивчення навчальної дисципліни						Вид контролю
	Всього	з них:					
		лекції	Семінарські	Практичні	Лабораторні заняття	Самостійна робота	
Семестр 1							
Тема № 1 Вступ до курсу «Загальна психологія».	30	8	8	-	-	14	екзамен
Тема № 2 Психіка та свідомість	38	12	12	-	-	14	
Тема № 3 Психологічна теорія діяльності.	26	6	6	-	-	14	
Тема № 4 Несвідомі психічні процеси.	26	6	6	-	-	14	
Всього за семестр №1:	120	32	32	-	-	56	
Семестр № 2							
Тема № 5 Психологія особистості.	26	8	8	-	-	10	екзамен
Тема № 6 Психологічна структура особистості.	30	10	8	-	-	12	
Тема № 7 Темперамент.	22	4	6	-	-	12	
Тема № 8 Характер	22	6	6	-	-	10	
Тема № 9 . Здібності.	20	4	4	-	-	12	
Всього за семестр № 2:	120	32	32	-	-	56	
Семестр № 3							
Тема № 10 Специфіка пізнавальної активності та структура пізнавальної сфери людини.	10	2	2	-	-	6	екзамен
Тема № 11 Психологічні концепції про пізнання та пізнавальну сферу людини та історія їх дослідження	16	4	4	-	-	8	
Тема № 12 Відчуття.	14	4	4	-	-	6	
Тема № 13 Сприйняття.	14	4	4	-	-	6	

Тема № 14 Увага	14	4	4	-	-	6	
Тема № 15 Пам'ять	14	4	4	-	-	6	
Тема № 16 Уява	10	2	2	-	-	6	
Тема № 17 Мислення	14	4	4	-	-	6	
Тема № 18 Мовлення	14	4	4	-	-	6	
Всього за семестр № 3:	120	32	32	-	-	56	
Семестр № 4							
Тема № 19 Функції емоцій. Структура емоційної сфери людини.	10	2	2	-	-	6	екзамен
Тема № 20 Основні теорії емоцій	10	2	2	-	-	6	
Тема № 21 Види емоційних реакцій.	10	2	2	-	-	6	
Тема № 22 Емоції та їх класифікація	14	4	4	-	-	6	
Тема № 23. Емоційні стани людини. Емоційні якості людини	10	2	2	-	-	6	
Тема № 24 Розуміння емоцій іншої людини. Управління емоціями	14	4	4	-	-	6	
Тема № 25 Загальне уявлення про почуття	14	4	4	-	-	6	
Тема № 26 Емоційно обумовлена (афективна) поведінка. Емоційні типи	12	4	4	-	-	4	
Тема № 27 Теорії волі	14	4	4	-	-	6	
Тема № 28 Воля як процес. Вольові якості особистості	12	4	4	-	-	4	
Всього за семестр № 4:	120	32	32	-	-	56	

**2. Розподіл часу навчальної дисципліни за темами
(заочна форма навчання)**

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин, відведених на вивчення навчальної дисципліни						Вид контролю
	Всього	з них:					
		лекції	Семінарські	Практичні	Лабораторні заняття	Самостійна робота	
Семестр 1							
Тема № 1 Вступ до курсу "Загальна психологія".	26	2	2	-	-	22	екзамен
Тема № 2 Психіка та свідомість	46	4	4	-	-	38	
Тема № 3 Психологічна теорія діяльності.	24	2	2	-	-	20	
Тема № 4 Несвідомі психічні процеси.	24	4	4	-	-	16	
Всього за семестр №1:	120	12	12	-	-	96	
Семестр № 2							
Тема № 5 Психологія особистості.	22	2	2	-	-	18	екзамен
Тема № 6 Психологічна структура особистості.	28	4	4	-	-	20	
Тема № 7 Темперамент.	24	2	2	-	-	20	
Тема № 8 Характер	22	2	2	-	-	18	
Тема № 9 . Здібності.	24	2	2	-	-	20	
Всього за семестр № 2:	120	12	12	-	-	96	
Семестр № 3							
Тема № 10 Специфіка пізнавальної активності та структура пізнавальної сфери людини.	10	-	-	-	-	10	екзамен
Тема № 11 Психологічні концепції про пізнання та пізнавальну сферу людини та історія їх дослідження	20	-	-	-	-	20	
Тема № 12 Відчуття.	12	2	2	-	-	8	
Тема № 13 Сприйняття.	12	2	2	-	-	8	

Тема № 14 Увага	12	2	2	-	-	8	
Тема № 15 Пам'ять	12	2	2	-	-	8	
Тема № 16 Уява	14	2	2	-	-	10	
Тема № 17 Мислення	14	2	2	-	-	10	
Тема № 18 Мовлення	14	2	2	-	-	10	
Всього за семестр № 3:	120	14	14	-	-	92	
Семестр № 4							
Тема № 19 Функції емоцій. Структура емоційної сфери людини.	10	-	-	-	-	10	екзамен
Тема № 20 Основні теорії емоцій	14	2	2	-	-	10	
Тема № 21 Види емоційних реакцій.	10	-	-	-	-	10	
Тема № 22 Емоції та їх класифікація	14	2	2	-	-	10	
Тема № 23. Емоційні стани людини. Емоційні якості людини	10	-	-	-	-	10	
Тема № 24 Розуміння емоцій іншої людини. Управління емоціями	10	-	-	-	-	10	
Тема № 25 Загальне уявлення про почуття	14	2	2	-	-	10	
Тема № 26 Емоційно обумовлена (афективна) поведінка. Емоційні типи	10	-	-	-	-	10	
Тема № 27 Теорії волі	14	2	2	-	-	10	
Тема № 28 Воля як процес. Вольові якості особистості	14	2	2	-	-	10	
Всього за семестр № 4:	120	10	10	-	-	100	

3. Методичні вказівки до семінарських занять

Тема № 1 Вступ до курсу «Загальна психологія».

Семінарське заняття Загальне уявлення про психологію як науку.

Навчальна мета заняття: сформулювати уявлення про особливості психології, про життєві та наукові психологічні знання, етапи розвитку та становлення предмета психології, поняття про психічні явища: психічні процеси, психічні стани, психічні властивості особистості.

Кількість годин - 8 год. (денна форма навчання), 2 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Психологія як наука.
2. Проблема предмета психології.
3. Задачі та методологічні основи психології.
4. Основні напрямки та структура сучасної психології.
5. Методи психологічних досліджень.
6. Розвиток психологічних знань в рамках вчення про душу.
7. Психологія як наука про поведінку.

Методичні вказівки

При відповідях на семінарські запитання здобувачі повинні знати наступний матеріал.

1. Психологія - одна з наук про людину, людські спільноти, їхнє життя й діяльність. Вона вивчає закономірності, механізми, умови, чинники та особливості розвитку й функціонування психіки, її взаємодію з внутрішнім і зовнішнім психічним, а також сутність і зміст останніх.

У наш час психологія одержала змогу для подальшого наукового продуктивного розвитку в різних напрямках. Які особливості психології як науки?

По-перше, психологія - наука про найскладніше явище - психіку, яке людство ще до кінця не вивчило й не усвідомило, про внутрішнє і зовнішнє психічне та їхню взаємодію.

По-друге, психологія є однією з наймолодших наук. Умовно її наукове становлення пов'язують з 1879 роком, коли німецький психолог В. Вундт у Лейпцизі створив першу у світі Лабораторію експериментальної психології. Однак у практичній площині психологія є однією із найдавніших, оскільки її застосовували ще в сиву давнину, коли наші предки готувалися до полювання, війн тощо.

По-третє, наукова психологія відрізняється від побутової, народної і релігійної, тому що використовує більш фундаментальний і різноманітний інструментарій для здобування знання, прагне до узагальнень, дає змогу побачити загальні закономірності розвитку особистості й групи.

По-четверте, психологія є наукою розгалуженою, оскільки має десятки галузей.

По-п'яте, психологія має унікальне практичне значення для будь-якої людини та діяльності, у тому числі й психолога-практика.

2. Першим етапом в становленні предмета психології є вивчення душі. Наші предки припускали, що в тілі людини укладено інша істота, зайняте розшифровкою того, що бачать очі, чують вуха і відчуває шкіра. Цю «душу», або «тінь» наділяли здатністю виходити на волю, поки людина спить, і жити своїм життям (сни). Перші грецькі філософи вважали цю ідею примітивною, але вони були переконані, що в кожній людині є щось, що дозволяє йому думати, приймати рішення, хвилюватися, володіти собою. Цей «дух» був чимось нематеріальним, схожим на полум'я або на подув. Аристотель висунув концепцію душі як функції тіла, а не якогось зовнішнього по відношенню до нього феномена. Центр «псюхе» знаходиться в серці. Починаючи з 2-го століття нашої ери, вважалося встановленим, що душа поміщається в мозку.

Лише в епоху Відродження, в 15, 16 і особливо 17 столітті склалися ближчі до наукових уявлення про світ і людину. Французький філософ Рене Декарт створив теорію, що пояснює поведінку на основі механістичної моделі. Він відкрив рефлекторну природу поведінки, зародилося поняття про рефлекс. У цих твердженнях Декарта міститься постулат про те, що перше, що виявляє людина в собі - це його власна свідомість. І з 19-го століття психологія стала вважати своїм предметом свідомість.

Отже, другий етап у становленні предмета психології - це психологія свідомості. Основне завдання психології полягає тепер у тому, щоб піддати аналізу стану і змісту свідомості. Необхідно було описати властивості свідомості. Вільгельм Вундт створив у 1879 р. першу в історії науки лабораторію з вивчення свідомості. Іменно з цього моменту психологія стає самостійною наукою. В результаті діяльності цієї лабораторії була проведена велика робота по опису загальної картини і властивостей свідомості: різноманіття його змістів, динаміки, ритмічності, неоднорідності його поля, виміру обсягу і т.д. Все це було вивчено за допомогою методу інтроспекції (тобто самоспостереження). Цей метод швидко вичерпав себе і психологія зайшла в глухий кут. На початку XX століття виникла кризова ситуація. Її причини.

1. Відрив психології від практики.
2. Використання методу інтроспекції як основного.
3. Немоżliвість пояснити ряд основоположних проблем самої психології. Головним чином - зв'язок психічних явищ з фізіологічними і поведінкою людини.

Наука далі розвиватися не могла. В результаті було зроблено декілька спроб подолання цієї кризи. Багато з них незабаром оформилися в самостійні напрями. Кожен напрямок пропонувало свій предмет психології і, відповідно, методи.

Таким чином, третім етапом становлення предмета психології є множинність предметів: поведінка, несвідоме, діяльність, системність психічного образу, особистість, організація знання і ін..

3. До загальної теорії або методологічних основ науки відносять такі поняття: парадигма, категорія, принцип, закон.

Парадигма (гр. *paradeigma* – приклад, взірець) – теоретико-методологічна структура, що визначає спосіб порушення і розв'язання дослідницьких завдань, прийнята певним науковим співтовариством. Наявність парадигми – методологічна основа єдності наукового співтовариства (школи, напрям), що значно полегшує професійну комунікацію.

Методи гуманітарної психології – методи опису і розуміння психології людини: включене спостереження, самозвіти, інтроспекція, біографічний метод, бесіда, клінічне обстеження, аналіз результатів (продуктів) діяльності, психоаналітичний метод.

Категорії – найбільш загальні поняття, що відбивають основні властивості й закономірності явищ об'єктивної реальності й визначають характер науково-теоретичного мислення епохи. До основних категорій психології належать:

Відображення – категорія матеріалістичної філософії. Ця категорія дозволяє визначити місце психіки в загальному взаємозв'язку явищ матеріального світу. Недостатньо віднести психічне явище до категорії відображення – потрібно виявити його специфіку, відмінність психічного відображення від інших рівнів і форм. Вища форма відображення – свідомість.

Принцип психології – це коротко сформульована теорія психології, що відбиває її закономірність, підсумовує її минулий досвід і стає вихідною вимогою для подальших досліджень і побудови нової теорії. Основні принципи:

1. Принцип детермінізму: актуальний стан психіки та поведінки індивіда детермінований (обумовлений) попередніми подіями його життя, а все різноманіття феноменів людської життєдіяльності, які можна спостерігати, визначається взаємодією двох груп чинників: спадковістю та оточуючим біосоціальним середовищем.

2. Принцип єдності свідомості й діяльності: психіка, свідомість, особистість розвиваються в нерозривній єдності з діяльністю – складною, специфічною людською формою цілеспрямованої активності.

3. Принцип розвитку або генетичний принцип: при переході психічних феноменів від одного рівня організації до іншого, при виникненні нових форм психічних явищ та процесів відбувається їх зміна, яка має закономірний характер.

4. Принцип системності: явища дійсності необхідно досліджувати в їх залежності від того цілого, яке вони

Типи законів у психології:

1) відносно елементарні залежності (наприклад, основний психофізичний закон);

2) закони, що розкривають динаміку психічних процесів у часі (послідовність фаз процесу сприйняття, прийняття рішень тощо);

3) закони, що характеризують структуру психічних явищ (сучасні уявлення про пам'ять);

4) закони, що розкривають залежність ефективності поведінки від рівня її психічної регуляції (закон Йеркса–Додсона, який розкриває залежність між рівнем мотивації й успішністю виконання поведінкових завдань; закони, які характеризують рівні працездатності, стресові стани);

5) закони, що описують процес психічного розвитку людини в масштабі її життя;

6) закони, у яких розкриваються підстави різних психічних властивостей людини – закони нейродинаміки (нейрофізіологічні основи темпераменту);

7) закони про відношення між різними рівнями організації психічних процесів і властивостей (закони відношення між різними рівнями організації в структурі особистості).

4. Студентам необхідно дати характеристику основних психологічних шкіл. Психоаналіз - один з найбільш відомих напрямків психології. Основні положення біхевіоризму. Поняття про гештальтпсихологію. Гуманістична психологія - ведучий напрямок сучасної зарубіжної психології. Когнітивна психологія - один із напрямів сучасної психології. Трансперсональна психологія - напрям у психології, що досліджує трансперсональні аспекти психіки. Психологічна теорія діяльності, що розглядає психологічну і фізичну активність людини в рамках соціуму, яка спрямовує і обумовлює її розвиток.

Звернути увагу на основні структурні компоненти сучасної психологічної науки. Зокрема на такі структурні компоненти психології:

- Академічна психологія;
- Прикладна психологія;
- Практична психологія (терапевтична);
- Психотехнології (розвиваюча психологія).

Зауважити основні галузі психології та принципи їх класифікацій.

5. Дати характеристику методам психології.

Організаційні методи психологічної науки. Порівняльний метод. Поняття лонгітюдного методу. Комплексний метод психології.

Емпіричні методи психології. Спостереження та самоспостереження як методи психології. Експериментальні методи психології: лабораторний, констатуючий, формуючий експерименти. Психодіагностичні методи дослідження в психології: тест, анкета, опитувальник, соціометрія, інтерв'ю, бесіда. Аналіз продуктів діяльності. Загальні уявлення про біографічні методи в психології. Методи обробки даних. Кількісні та якісні методи. Методи корекції в психології.

6. Вчення про душу початково складалося в рамках давньогрецької філософії і медицини. Зародження науки в Стародавній Греції пов'язують з двома обставинами:

1) наука в якості особливої галузі людської діяльності утворилася як зовнішня по відношенню до релігії і відокремилася від неї;

2) впорядкованість космосу (всього суцього) була визнана заснованою не на владі надістоти, а на законі; у греків навіть верховні боги були підпорядковані із законом.

Найважливіші напрями розвитку уявлень про душу пов'язані з вченнями Платона (427-347 рр. до н. е.) і Арістотеля (384-322 рр. до н. е.).

Вчення про душу широко використовувалося і розвивалося в античній медицині. Гіппократ (ок. 460 - ок. 377 до н. е.) сформулював положення, що органом мислення і відчуттів є мозок.

Успіхи, досягнуті античними філософами і медиками в розвитку вчення про душу, послужили фундаментом всіх подальших розробок психологічного знання, які на цьому етапі в основному зводилися до розширення кола розглядуваних феноменів. У III-V ст. н. е. у роботах Гребля (205-270), Аврелія Августина (354-430) і ранньохристиянських філософів і теологів у якості предмета дослідження виділяється внутрішній світ людини, можливості самопізнання, вперше з'являються опису феноменів свідомості, наприклад його інтенціональність (спрямованість на предмет), виділена Фомотою Аквінським (1226-1274).

З V по XIV ст. в роботах Боеція (480-524), Фоми Аквінського, Дунса Скота (1265-1308) складається уявлення про особистість. Важливо зауважити, що потужний вплив християнської теології, основи якої включали філософію неоплатонізму, додавало цим роботам етико-теологічний характер, наближаючи його до лінії, закладеної вченням Платона.

Вершиною і завершенням етапу розвитку психологічного знання в рамках вчення про душу стала система поглядів Френсіса Бекона (1561-1626). Дослідження душі складали частину єдиної науки про людину, побудова якої планував Бекон. Новизна підходу Бекона полягала у відмові від умоглядного вирішення питань про природу душі і перехід до емпіричного вивчення її здібностей.

7. У цьому контексті важливим є вчення Івана Сеченова (1829-1905) про рефлекторну сутність психіки. Його перший трактат «Рефлекси головного мозку» (1863), який увійшов до книги «Психологічні етюди», мав значний резонанс у російському суспільстві, журналістиці, літературі.

Сеченов не ототожнював психічний акт з рефлекторним. Він зміг співвіднести рефлекс з психікою завдяки тому, що саме уявлення про рефлекс він радикально видозмінив, як і уявлення про психіку. Нове розуміння предмета психології склалося під впливом праць Івана Павлова (1859-1963) і Володимира Бехтерева (1857-1927). Під впливом ідей Павлова та Бехтерева виникає новий могутній напрям - біхевіоризм, який утвердив поведінку як предмет психології. Поведінку трактували як сукупність

реакцій організму, зумовлених його взаємодією зі стимулами середовища, до якого він адаптується.

Кредо цього напрямку було відображено в понятті «поведінка» (англ. «біхевіор»). «Батьком» біхевіоризму вважають американського психолога Джона Уотсона (1878-1958).

Прихильники цього напрямку розраховували, що, спираючись на результати експериментів, вдасться пояснити будь-які природні форми поведінки людей, наприклад, будівництво хмарочоса чи гру в теніс. Основа ж усього - закони навчання.

Питання цільових виступів, доповідей, рефератів (письмових відповідей):

1. Що представляю собою психологія як наука?
2. Назвіть особливості психології.
3. Наведіть порівняльну характеристику життєвої та наукової психології.
4. В чому особливості предмета та об'єкта психології?
5. Як трансформувалось уявлення про предмет наукового знання в психології?
6. Що відноситься до психічних явищ?
7. Які пізнавальні процеси ви знаєте?
8. Наведіть пояснювальну характеристику методологічних принципів психології.
9. Чим знання психології може бути корисним людям?
10. Назвіть основні методи психоаналізу.
11. Назвіть наукові поняття біхевіоризму.
12. Назвіть основні тези гештальтпсихології.
13. В чому різниця розуміння предмету психології у психоаналізі, біхевіоризмі та діяльнісному підході.
14. В чому полягає суть теоретичних уявлень трансперсональній психології?
15. Яка мета та задачі академічної та прикладної психології? В чому різниця?
16. Назвіть теоретичні основи практичної психології.
17. Наведіть основні положення учення про душу Демокріта.
18. Як взаємовідносяться душа та тіло з точки зору ідеалістичного підходу?
19. Корені яких психологічних проблем можна знайти в ученні Платона про душу?
20. Як розумів душу Аристотель?
21. Якого значення набуває душа в ученні Фоми Аквінського?
22. Чим характеризується уявлення про душу Ф. Бекона?
23. Яку роль грає середовище у розвитку людини з погляду біхевіоризму?
24. В чому полягають недоліки та заслуги біхевіоризму?

25. Який вклад внесли необіхевіористи до розвитку психологічної науки?

Теми рефератів:

1. Становлення предмета психології.
2. Психологія як гуманітарна наука.
3. Розвиток української психології.
4. Взаємозв'язок психології з іншими галузями наукових знань.
5. Сучасні психологічні школи.
6. Біхевіоризм як наука про поведінку.
7. Сучасний стан психоаналітичних традицій.
8. Життєва психологія як основа донаучних психологічних знань.
9. Проблема почуттів в античній психології.
10. Уявлення древніх про душу: матеріалістичні та ідеалістичні тенденції.
11. Ідеалістична психологія Платона.
12. Погляди на душу у Сократа.
13. Атомістичний матеріалізм Демокріта: основні положення учення про душу.
14. Поняття про душу у Аристотеля.
15. Учення про душу Фоми Аквінського.

Література.

1. Варій М.Й. Загальна психологія : підручник К. : Центр учб. літ., 2017. 968 с.
2. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посібник К.:ЦУЛ, 2014. 272с
3. Максименко С. Д. Соловієнко В.О. Загальна психологія : навч. посібник К.: Форум, 2011. 544с
4. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
5. Пошукова система Base <https://www.base-search.net/>
6. Система пошуку наукової інформації у відкритих архівах України (SSM)<https://oai.org.ua/>
7. Електронна бібліотека Наукова періодика України <http://www.irbisnbn.gov.ua/>

Тема № 2 Психіка та свідомість.

Семінарське заняття Сучасні уявлення про етапи розвитку психіки та свідомості.

Навчальна мета заняття: сформулювати уявлення про поняття та структуру психіки та свідомості в психології. Розуміти різні погляди на формування цих категорій.

Кількість годин - 12 год. (денна форма навчання), 4 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Сучасні уявлення про етапи розвитку психіки.
2. Особливості розвитку психіки тварин.
3. Поняття про свідомість.

4. Свідомість та її структура.
5. Самосвідомість.
6. Мозок та психіка..
7. Культурно-історична концепція розвитку психіки Виготського Л. С.
8. Основні функціональні блоки мозку, їх зв'язок з психічними процесами та роль в управлінні поведінкою за теорією О. Р. Лурії.

Методичні вказівки.

1. Визначити поняття психіки як властивості високоорганізованої живої матерії, особливості психіки.

Розглянути сучасні уявлення про етапи розвитку психіки:

- Панпсихізм;
- Антропсихізм;
- Біопсихізм;
- Нейропсихізм;
- Виникнення психіки як результат еволюції матерії.

2. Порівняння психіки тварин з людською дає змогу виділити такі основні відмінності між ними:

1. Тварина може діяти лише в межах ситуації, що сприймається безпосередньо, а всі здійснювані нею акти обмежені біологічними потребами, тобто мотивація завжди біологічна.

Тварини не роблять нічого такого, що не обслуговує їхніх біологічних потреб. Конкретне, практичне мислення тварин робить їх залежними від безпосередньої ситуації. Лише в процесі орієнтувального маніпулювання тварина здатна вирішити проблемні завдання. Людина ж завдяки абстрактному, логічному мисленню може передбачати події, чинити відповідно до пізнаної необхідності - свідомо.

2. Тварини здатні використовувати предмети як знаряддя, але жодна тварина не може **створити** знаряддя праці. Тварини не живуть у світі постійних речей, не виконують колективних знаряддєвих дій. Навіть спостерігаючи за діями іншої тварини, вони ніколи не будуть допомагати одна одній, діяти спільно.

3. Відмінність у психіці тварин і людини полягає в почуттях. Тварини також здатні переживати позитивні чи негативні емоції, але лише людина може співчувати в горі чи радості іншій людині, насолоджуватися картинами природи, переживати інтелектуальні почуття.

Умови розвитку психіки тварин і людини є четвертою відмінністю. Розвиток психіки у тваринному світі підкорено біологічним законам, а розвиток психіки людини детермінується суспільно-історичними умовами.

3. Людина як істота, що володіє найскладнішими проявами психіки, є носієм свідомості. Свідомість - це особливе утворення, що сформувалось під час суспільно-історичного розвитку на основі праці як специфічного виду людської діяльності, є формою цілеспрямованого психічного відображення.

Свідомість - це найвища форма розвитку психіки, притаманна тільки людині, що виявляється в складних формах відображення світу, опосередкована суспільно-історичною діяльністю людей

Через свідомість людина здатна пізнати сутність навколишнього світу, розуміти його та одночасно знати про те, що вона знає або не знає.

Свідомість як категорія філософії та психології традиційно розглядається науковцями. Зародження цих ідей почалося ще в античності, коли сформувались два філософські напрямки - ідеалізм та матеріалізм. З точки зору першого - ідеалізму - свідомість трактується як власне людська форма психіки, початок і умова буття, матеріалісти розглядають свідомість як результат відображення людиною дійсності, продукт пристосування та активного ставлення до буття. Однак щодо більш точної інтерпретації цього поняття виникає величезна кількість невирішених питань, тому вивчення та трактування поняття свідомості і по сьогодні залишається відкритою науковою проблемою. Свідомість характеризується певними особливостями..

5. САМОСВІДОМІСТЬ - це здатність людини усвідомити саму себе, своє "Я", свої потреби, інтереси, цінності, своє буття і його сенс, власну поведінку й переживання тощо.

На відміну від свідомості, самосвідомість орієнтована на осмислення людиною своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, своєї позиції в суспільстві. Якщо свідомість є знанням про іншого, то самосвідомість - знанням людини про саму себе. Якщо свідомість орієнтована на весь об'єктивний світ, то об'єктом самосвідомості є сама особистість. У самосвідомості вона постає і як суб'єкт, і як об'єкт пізнання.

Структура самосвідомості людини складна. Вона відзначається різноманітністю форм вияву, які пов'язані з усіма аспектами її психічної діяльності:

- **ПІЗНАВАЛЬНОЇ** - самокритичність, самоаналіз, самооцінка, самопереконавання, самоіронія тощо;
- **ЕМОЦІЙНОЇ** - самозадоволення, самоповага, самолюбство, самосхвалення тощо;
- **ВОЛЬОВОЇ** - самодисципліна, самонаказ, самоконтроль, саморегуляція, самовимогливість тощо.

6. Психіка є властивістю мозку відображати довкілля і регулювати поведінку та діяльність людини.

Органом психіки є мозок. Мозок працює рефлекторно. Рефлекс (від лат. reflexus - відображення) - це відповідь живого організму на той чи інший вплив, який здійснюється через нервову систему, центральним органом якої є головний мозок. Відповідаючи на зовнішні впливи, організм пристосовується до зовнішнього світу. Зв'язок психіки з мозком простежується різнопланово. Психічне відображення у тваринному світі здійснюється на різних рівнях залежно від структурної організації мозку, його анатомічної будови і функціональної діяльності. Залежність рівня відображення від дозрівання мозку можна спостерігати в онтогенезі. Анатомічна недорозвиненість мозку

у людини чи порушення його функціональної діяльності також супроводжуються розладом психіки.

Вчення про мозок і його психічні функції має тривалу історію, в якій можна виділити дві тенденції: перша пов'язана з вивченням локалізації психічних функцій відповідно до анатомічних зон кори головного мозку, друга розглядає мозок і його роботу як єдине ціле.

7. 1. У процесі суспільно-історичного розвитку людина створила різноманітні знаряддя і знакові системи (де найважливішими є інструменти для трудової діяльності, мова, системи числення) і навчилася ними користуватися. Завдяки їм, особливо письму, людина перебудовує свої психічні процеси. За історичний період людьми створено два типи знарядь; що, впливають на природу (знаряддя праці), що впливають на людину (знакові системи).

2. Застосування в практичній діяльності знарядь праці і знакових систем означає початок переходу людини від безпосередніх до опосередкованих психічних процесів, де засобами управління є названі знаряддя і знаки. Як наслідок, психічна діяльність людини перебудовується і зростає порівняно з тваринами.

3. Навчання - це передача дитині досвіду користування знаряддями та знаками для управління власною поведінкою.

4. Діяльність і поведінка людини є результатом взаємодії двох процесів - біологічного дозрівання та наuczіння, які доводять наявність єдиної лінії розвитку.

5. Будь-яка психічна функція у своєму генезисі має дві форми; вроджену (натуральну) і набуту (культурну). Перша є біологічно детермінованою, друга - сформована історично, опосередкована та зумовлена використанням знарядь і знаків як засобів управління нею. Ідея інтеріоризації (психічна функція) з'являється двічі: спочатку на зовнішньому, потім на внутрішньому плані.

6. Спочатку спосіб використання знарядь і знаків демонструється дорослими в спілкуванні з дитиною та спільній предметній діяльності. Отже, знаряддя і знаки є засобами управління поведінкою інших людей і поступово перетворюються для дитини на засіб самоуправління. Тоді між особистісна функція управління перетворюється на внутрішньо особистісну.

8. А. Р. Лурія запропонував структурно-функціональну модель мозку як субстрату психічної діяльності. Ця модель характеризує найбільш загальні закономірності роботи мозку як єдиного цілого і дозволяє пояснити його інтегративну функцію. Відповідно до цієї моделі, весь мозок можна розділити на три структурно-функціональних блоку: а) енергетичний блок, б) блок прийому, переробки та зберігання екстероцептивні інформації, в) блок програмування, регуляції і контролю складних форм діяльності. Будь-яка ВПФ здійснюється за обов'язкової участі всіх трьох блоків. Кожен блок характеризується особливостями будови, фізіологічними принципами, що

лежать в основі його роботи, і тією роллю, яку він відіграє в забезпеченні психічних функцій.

Перший блок - Це блок регуляції енергетичного тону і неспання.

Другий блок - Блок прийому, переробки та зберігання інформації розташований в зовнішніх відділах нової кори (неокортексу) і займає її задні відділи, включаючи до свого складу апарати потиличної, скроневої і тім'яної кори.

Третій функціональний блок мозку - Блок програмування, регуляції і контролю складних форм діяльності. Він пов'язаний з організацією цілеспрямованої, свідомої психічної активності, яка включає в свою структуру мета, мотив, програму дій по досягненню мети, вибір засобів, контроль за виконанням дій, корекцію отриманого результату.

Питання цільових виступів, доповідей, письмових відповідей:

1. Що таке психіка та в чому полягають її особливості?
2. Наведіть порівняльну характеристику сучасних уявлень про виникнення та розвиток психіки.
3. На які стадії та рівні поділяється історія розвитку психіки та поведінки тварин за концепцією Леонтьєва-Фабрі?
4. Які особливості поведінки пов'язані зі стадією сенсорної психіки?
5. Які види живих істот досягли найбільш високого рівня розвитку перцептивної психіки?
6. Наведіть приклади інстинктивної поведінки.
7. Які компоненти складають структуру інтелектуальної поведінки?
8. Наведіть основні риси, які відрізняють психіку тварин від свідомості людини.
9. Що розуміють під свідомістю?
10. Який вплив мали виникнення мови та діяльність по виготовленню знарядь праці на формування свідомості людини?
11. Які основні положення розглядає Виготський Л. С. у своїй концепції розвитку психіки?
12. Що таке самосвідомість?
13. Наведіть основні особливості самосвідомості людини.
14. Що таке мозок? Яка частина мозку являється органом свідомої діяльності людини?
15. Які утворення входять як основні до складу енергетичного блоку мозку?
16. Які функції виконують пізнавальний та аналітичний блоки мозку?
17. Взаємозв'язок розвитку мозку та свідомості людини.
18. Психічні явища та робота мозку.
19. Співвідношення психіки людини та роботи кори великих півкуль мозку
20. Теорія локалізації психічних здібностей Ф. А. Галля.

Теми рефератів:

1. Основні етапи розвитку психіки.

2. Порівняльний аналіз інтелекту людини та тварини.
3. Порівняльний аналіз психіки тварин та людини.
4. Теорія походження психіки Тейяр де Шардена.
5. Теорія рекапітуляції Холла-Болдуїна.
6. Суб'єктний підхід до розвитку психіки В.О. Татенка.
7. Погляди на психіку та її розвиток Г.С. Костюка.

Література.

1. Загальна психологія: [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / [О. В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук ін.]; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К. : Каравела, 2011. 464 с.
2. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.
3. Іванова О.В. Психологія: вступ до спеціальності : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 180 с.
4. Іїна М.Л. Загальна психологія: теорія та практикум : навч. посібник / Суми: Унів. кн., 2011. 352 с.
5. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.

Тема № 3 Психологічна теорія діяльності.

Семінарське заняття Психологічна теорія діяльності і предмет психології.

Навчальна мета заняття: сформувати уявлення про психологічну теорію діяльності та її роль у вітчизняній психології.

Кількість годин - 6 год. (денна форма навчання), 2 - год. (заочна форма навчання)..

Навчальні питання:

1. Загальна психологічна характеристика діяльності.
2. Основні поняття психологічної теорії діяльності. Операційно-технічні аспекти.
3. Основні етапи формування та розвитку потреби.
4. Фізіологія рухів та фізіологія активності за М.О.Бернштейном.

Методичні вказівки

При підготовці до семінарського заняття необхідно знати відповіді на запитання семінару, а також на додаткові завдання.

1. Діяльність людини — це свідомо активність, що виявляється в системі дій, спрямованих на досягнення поставленої мети.

Мета — це те, до чого прагне людина, для чого вона працює, за що бореться, чого хоче досягти у своїй діяльності. Без мети не може бути свідомої діяльності.

Мотив — це внутрішня рушійна сила, що спонукає людину до діяльності. Мотиви діяльності та поведінки людини генетично пов'язані з її органічними та культурними потребами. Спонуками до діяльності можуть

бути матеріальні потреби (в їжі, одязі, житлі), духовні та культурні (пізнавальні, суспільно-політичні, естетичні).

Цілі та мотиви діяльності людини визначаються суспільними умовами життя, виробничими, навчальними, ігровими відносинами. Між цілями та мотивами діяльності людей існує певний зв'язок. З одного боку, мета та мотиви спонукають кожну людину до діяльності, визначають її зміст і способи виконання, а з іншого — вони й формуються у процесі діяльності, під впливом умов, за яких вона відбувається.

У процесі діяльності виникають і розвиваються нові потреби та інтереси, ідеали та переконання — виробничі, розумові, естетичні, спортивні.

2. Психологічну теорію діяльності розробляли вітчизняні та зарубіжні психологи. Російський психолог Л.С. Виготський підготував ґрунт для формування психологічної теорії діяльності. Створення Л.С. Виготським культурно-історичної теорії вищих психічних функцій, а також його великий внесок у розроблення історичного підходу до розвитку людської психіки, у вивчення проблем свідомості, мислення і мови дали можливість іншим ученим підійти до витоків діяльності. Загалом Л.С. Виготський висунув ідею про вирішальну роль діяльності в психічному розвитку дитини.

На основі зазначеної ідеї О.М. Леонтьєвим була створена теорія діяльності, в якій вчений виходив з положення марксизму про те, що діяльність утілюється у своєму продукті. Відбувається начебто "опредметнювання" тих уявлень, які її спонукають і регулюють. Таким чином, у продукті діяльності ці уявлення набувають нової форми. На підставі цього положення О.М. Леонтьєв доходить висновку, що, взаємодіючи з предметами реального світу, які створені людською культурою протягом її історії, індивід засвоює (привласнює) "опредметнену" психологічну реальність. Це й становить процес його психічного розвитку. Виходячи з цих загальних положень, учений розкриває багато важливих психологічних понять. Так, поняття потреб, мотивів особистості дістають у нього оригінальне інтерпретування. Мотиви вчений трактує не як внутрішні спонукання, що йдуть від особистості, а як реальні предмети, в яких втілюються (опредметнюються) потреби. Категорія діяльності, за О.М. Леонтьєвим, охоплює "полюс об'єкта" і "полюс суб'єкта", що веде до розуміння самої особистості як моменту діяльності та її продукту. Таким чином, психіка перетворюється в реальність людської діяльності, чим заперечується можливість розглядати її як реальність, притаманну самому суб'єктові.

Згідно з уявленнями О.М. Леонтьєва, до структури діяльності входять такі компоненти: потреби, мотиви, завдання, дії та операції. Він зазначав, що діяльність містить три мікроструктури і блоки: перший пов'язаний з мотивами, другий - з метою, третій - з операціями.

3. Здійснення будь-якої діяльності потребує від людини оволодіння необхідними для неї засобами. Насамперед воно передбачає вироблення в

людини навичок і вмінь користуватися ними для досягнення поставленої мети.

Уміння є там, де знання певної справи поєднується з вправністю у виконанні дій, з яких складається ця діяльність. Уміє керувати автомашиною той, хто, дотримуючись встановлених правил, робить це вправно, чітко й бездоганно, хто має навички у цій справі. Уміє складати план той учень, у якого вироблено певні навички роботи над текстом. Так само і вміння грати на музичному інструменті, малювати, виконувати фізкультурні вправи та інші завдання спирається на певні навички. Отже, уміння - це готовність людини успішно виконувати певну діяльність, яка ґрунтується на знаннях і навичках.

Оскільки діяльність людини, як правило, складається з цілої низки різних дій, уміння їх виконувати також складається з низки часткових умінь. Наприклад, уміння керувати автомашиною передбачає уміння завести двигун, регулювати його роботу, керувати кермом, стежити за дорогою, за роботою машини. Уміння учня навчатися означає вміння планувати свою домашню навчальну роботу, виокремлювати головне і другорядне, встановлювати між ними причинно-наслідкові зв'язки, раціональними способами заучувати заданий текст тощо. Комплекс часткових, тісно взаємопов'язаних умінь охоплює все те, що називають умінням: керувати машиною, навчатися, грати на музичному інструменті, малювати.

Навички. Виконуючи ту чи іншу дію певну кількість разів, людина вправляється в її виконанні. Вона виконує дію дедалі швидше, легше, вільніше, це потребує менше напруження, зусиль і вольового контролю, кількість помилкових рухів зменшується. Загалом її виконання стає певною мірою автоматизованим. Отже, навички виявляються в автоматизованому виконанні дій. Вони формуються шляхом багаторазових вправ. Навички - це компоненти вмінь.

Наявність навичок полегшує людині виконання свідомих завдань. За свідомістю залишається можливість починати, регулювати і завершувати дію, а сам рух відбувається без будь-якого подальшого втручання волі як реальне повторення того, що вже робили тисячі разів (І. Сеченов). Людина може усвідомлювати й автоматизовані компоненти, тобто рухи, з яких складається певна діяльність. У разі потреби вона може спрямовувати свою увагу на саму техніку написання літер з метою, наприклад, вивести їх каліграфічно, красиво. Може усвідомлювати рухи артикуляційних органів під час вимови звуків, звичні рухи пальців під час гри на музичному інструменті з метою їх проконтролювати, змінити дещо в них. Людина починає усвідомлювати рухи, якщо з'являються ускладнення, перешкоди у їхньому виконанні.

Процес формування вмінь і навичок. Уміння і навички формуються в людини в процесі її навчання. Виокремлюють три основні його фази. Перша розпочинається з усвідомлення завдання та способів його виконання. Так, досвідчений майстер з'ясовує і показує новачкові, як виконувати ті чи інші

виробничі операції, а останній ознайомлюється з ними. Навчаючи учнів писати, їх також ознайомлюють з тим, як треба виводити кожну літеру. Потім ті, хто навчається, пробують застосувати одержані пояснення на практиці, тобто виконувати відповідні дії.

4. Механізми організації рухів за М. О. Бернштейном. Принцип сенсорних корекцій. Схема рефлекторного кільця. Теорія рівнів побудови рухів.

Формування рухливих навичок. Процес формування навичок та його три періоди:

- ✓ первинне знайомство з рухом та оволодіння їм;
- ✓ автоматизація руху;
- ✓ шліфування навички за рахунок стабілізації та стандартизації.

Принцип активності. Сутність принципу активності та його основні аспекти:

- фізіологічний аспект;
- біологічний аспект;
- філософський аспект.

Питання цільових виступів, доповідей, письмових відповідей:

1. Що таке діяльність?
2. Охарактеризуйте поняття "спонукальні причини діяльності" та "цілі діяльності".
3. Охарактеризуйте працю як вид людської діяльності.
4. Що ви знаєте про гру як діяльність дитини? Які види гри ви знаєте?
5. Охарактеризуйте структуру діяльності.
6. Назвіть основні характеристики дій.
7. У чому полягає значення потреб для живих організмів?
8. Що ви знаєте про мотиви діяльності?
9. Розкрийте механізми формування мотивів.
10. Наведіть основні положення концепції М. О. Бернштейна.
11. Що розуміють під принципом сенсорних корекцій?
12. Як функціонує кільце керування на прикладі будь-якого реального руху?
13. Який клас рухів відповідає рівню предметних дій за теорією рівнів побудови рухів?
14. Наведіть загальну характеристику періодів процесу формування навичок за М. О. Бернштейном.

Теми рефератів:

1. Порівняння психологічної теорії діяльності та психологічної теорії поведінки.
2. Вклад О. М. Леонтьєва в становлення психологічної теорії діяльності.
3. Підхід до аналізу рухів в роботах М. О. Бернштейна.
4. Принцип активності та його розвиток у М. О. Бернштейна.

Література.

1. Максименко, С. Д. Загальна психологія : навч. посібник. - Київ : Центр учбов. літ., 2016. - 270 с.
2. Максименко С. Д. [та ін.]. Психологія та педагогіка : підручник К. : Слово, 2012. 584 с.
3. Москалець В.П. Психологія особистості. Київ.: Центр учбової літератури, 2013.
4. Павелків Р. В. Загальна психологія: підручник. К.: Кондор, 2012. 576с.
5. Партико Т.Б. Психологія : підручник. Київ: Ін Юре, 2014. 665 с.
6. Поліщук С.А. Психологічні практики в системі підготовки практичних психологів : навч.-метод. Посібник. Суми: Унів. кн., 2012. 135 с.
7. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
8. Пошукова система Base <https://www.base-search.net/>
9. Система пошуку наукової інформації у відкритих архівах України (SSM)<https://oai.org.ua/>
- 10.Електронна бібліотека Наукова періодика України <http://www.irbisnbn.gov.ua/>

Тема № 4 Несвідомі психічні процеси.

Семінарське заняття: Уявлення про несвідомі психічні процеси

Навчальна мета заняття: сформувати уявлення студентів про несвідомі психічні процеси та про основні групи на які вони поділяються.

Кількість годин - 6 год. (денна форма навчання), 4 - год. (заочна форма навчання)..

Навчальні питання:

1. Поняття про несвідомі психічні процеси.
2. Несвідомі механізми свідомих дій.
2. Несвідомі чинники свідомих дій.
3. Надсвідомі процеси.

Методичні вказівки

При підготовці до семінарського заняття необхідно знати відповіді на запитання семінару, а також додаткові завдання.

1. Неусвідомлюване можна розділити на два класи:

- 1) неусвідомлюване в даний момент, але усвідомлюване за наявності такої задачі;
- 2) неусвідомлюване завжди, навіть при бажанні самої людини усвідомлювати це.

Перший клас явищ, деякі автори, слідом за З. Фрейдом, називають "передсвідомим" або "підсвідомим", тобто таким, що потенційно може бути усвідомленим, якщо в цьому з'являється необхідність. За змістом це все багатство нашої психіки (знання, вміння, переживання), які свідомо і навмисно отримані; всі наші дії і процеси, які ми свідомо можемо контролювати.

Але далеко не все піддається нашому свідомому виявленню і контролю. Ми не усвідомлюємо фізіологічних процесів тіла, у тому числі мозку.

Ми дійсно усвідомлюємо і можемо регулювати деякі процеси, наприклад частоту дихання (тобто не перевірені наукою дані, що йоги регулюють і газообмін); ми усвідомлюємо частоту і силу скорочень серця, хоча і не можемо їх регулювати за своїм бажанням (є дані, що йоги можуть регулювати і ці показники роботи серця); ми здогадуємося про величину кров'яного тиску за непрямими ознаками, але не вміємо регулювати його (хоча є дані, що можна цьому навчитися); ми можемо навчитися змінювати тонус кровоносних судин, розширюючи їх на одній руці і знижуючи на іншій, хоча сам стан судин не усвідомлюємо; ми усвідомлюємо і можемо регулювати кінцеву стадію очистки організму від відходів життєдіяльності. Чому ж одні процеси залишаються поза свідомістю людини, а інші усвідомлюються або свідомо регулюються?

2. Неусвідомлювані автоматизми – дії чи акти, які відбуваються без участі свідомості.

Аналіз автоматизмів виявляє їх двояке походження: деякі ніколи не усвідомлювалися (первинні автоматизми чи автоматичні дії), інші пройшли через свідомість й перестали усвідомлюватися (вторинні автоматизми або автоматизовані дії – навички).

До первинних автоматизмів належать уроджені акти або ті, які формуються дуже рано, часто протягом першого року життя дитини: смоктальні рухи, моргання, схоплювання предметів, ходьба, конвергенція очей тощо.

Група навичок особливо широка й цікава. Завдяки навичці:

– дія починає здійснюватися швидко й точно;

– свідомість вивільнюється й може бути спрямована на освоєння більш складної дії.

Уперше конкретно-психологічне вивчення несвідомих чинників свідомих дій розпочав З. Фройд (1856–1939). Він визначив напрямок розвитку всієї світової психологічної науки ХХ ст., помістив психологію в центр людської культури. Це стало можливим завдяки тому, що він створив теорію нового типу – психоаналіз.

1. Психічні процеси самі по собі несвідомі, свідомі лише окремі акти й сторони душевного життя.

2. Тіло – єдине джерело душевного досвіду.

3. У душевному житті немає перерв і непослідовності. Кожна думка, яка виникає, спогад, почуття або дія мають свою причину, але можуть “здаватися” такими, що виникли спонтанно.

4. Потяги, які можна назвати сексуальними у вузькому й широкому значенні, відіграють неймовірно велику роль у виникненні нервових захворювань. Більш того, ці ж сексуальні потяги беруть участь у створенні вищих культурних, художніх і соціальних цінностей людського духу.

Структура психіки, за Фройдом, мала такий вигляд:

1. Свідомість.
2. Передсвідомість – частина несвідомого, але така його частина, що легко може стати свідомою.
3. Несвідоме – первинний психічний процес, вихідний момент душевного життя, справжня психічна реальність.

Якщо якісь думки або почуття здаються не пов'язаними з попередніми думками або почуттями, зв'язок слід шукати в несвідомому. Якщо він виявляється, удавана незв'язність руйнується.

До несвідомого належать інстинктивні елементи, які ніколи не були свідомими й узагалі недоступні свідомості. Крім того, у несвідомому міститься матеріал, який відділений від свідомості, підданий цензурі і “подавлений”. Цей матеріал не забутий і не загублений, але він не допускається до свідомості. Думка або спогад діє на свідомість, але опосередковано.

Несвідомий матеріал має життєвість і безпосередність. Через кілька десятиліть спогади, знову допущені у свідомість, не втрачають своєї емоційної сили.

У несвідомому знаходяться основні детермінанти особистості, джерела психічної енергії, спонукання й інстинкти.

Інстинкти – це ті напруги, що направляють організм до певних цілей. Інстинкт для Фрейда – це причина будь-якої діяльності.

Фізичний аспект інстинктів – потреби, психологічний – бажання.

До основних інстинктів належать:

- сексуальний (підтримуючий життя);
- агресивний (закликаючий до смерті).

Обидві ці сили діють разом – і в цьому полягає фундаментальний біологічний конфлікт людини.

З сексуальним інстинктом пов'язаний особливий вид енергії – лібідо (від лат. – бажання), це енергія життя, доступна кількісному виміру. Лібідо рухливе, може переходити з однієї сфери в іншу.

Крім інстинктів, несвідоме містить витиснутий матеріал. Витісняються ті бажання, з якими наша соціалізована свідомість не може примиритися, тому що вони не відповідають соціальним нормам.

Несвідоме виявляється:

- у сновидіннях;
- помилкових діях;
- невротичній симптоматиці;
- гуморі.

3. Надсвідомі процеси – утворення деякого інтегрального продукту великої несвідомої роботи, що потім “вторгається” в життя і, як правило, радикально змінює його плин. Уперше описані У.Джемсом. Відбувається це поза свідомістю, тому що суб'єкт не знає того кінцевого підсумку, до якого приведе надсвідомий процес; невідомий момент, коли надсвідомий процес

завершитися. До надсвідомих належать процеси творчого мислення, переживання великого горя або великих життєвих подій, кризи почуттів, особистісні кризи тощо.

Ці процеси відбуваються над свідомістю в тому розумінні, що їх зміст і часові масштаби більше за все, що може вмістити свідомість. Проходячи через свідомість окремими своїми ділянками, вони як ціле перебувають за його межами.

Питання цільових виступів, доповідей, письмових відповідей:

1. Які несвідомі психічні процеси ви знаєте?
2. Що відноситься до несвідомих механізмів свідомих дій?
3. Проаналізуйте автоматичні процеси. В чому різниця між первинними та вторинними автоматизмами?
4. Що розуміють під настановою?
5. Наведіть основні положення теорії несвідомого за З. Фрейдом.
6. Які форми прояву несвідомого ви знаєте?
7. Що відноситься до надсвідомих психічних процесів?

Теми рефератів:

1. З. Фрейд про природу несвідомого та його відношення до свідомого.
2. Проблема настанови та традиції її вивчення у вітчизняній психології.

Література.

1. Буняк Н.А. Загальна психологія: лекції. Тернопіль: вид-во ТНТУ ім. І. Пулюя, 2017. 300 с.
2. Велитченко Л.К. Вступ до загальної психології : програм. довідник / Одеса: Вид. В. В. Букаєв, 2012. 406 с.
3. Загальна психологія. Навч. посіб. / [Сергеєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В.]. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
4. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
5. Пошукова система Base <https://www.base-search.net/>
6. Система пошуку наукової інформації у відкритих архівах України (SSM) <https://oai.org.ua/>
7. Електронна бібліотека Наукова періодика України <http://www.irbisnbuv.gov.ua/>

Тема № 5 Психологія особистості.

Семінарське заняття Загальне уявлення про особистість.

Навчальна мета заняття: сформулювати уявлення про поняття особистості та її зміст у сучасній психології.

Кількість годин - 8 год. (денна форма навчання), 2 - год. (заочна форма навчання)..

Навчальні питання:

1. Характеристика понять особистість, індивід, індивідуальність, людина.
2. Взаємозв'язок соціального і біологічного в особистості.
3. Історичні етапи дослідження особистості.

4. Соціалізація та індивідуалізація як форми розвитку особистості.

Методичні вказівки.

1. Під поняттям “індивід”, як правило, мають на увазі конкретну людину. Поряд із загальними рисами, які притаманні всьому людському роду, “індивід” має свої особисті якості, завдяки яким він відрізняється від інших. Тут і фізичні дані (зріст, колір очей, шкіри, волосся, особливості будови тіла), і природні задатки, і особливості його мислення і психіки (властивості пам'яті, уяви, темпераменту, характеру), а також специфічні потреби й інтереси. У цьому розумінні ми говоримо про індивідуальність людини. Отже, індивід – це окремо взятий представник людського роду із властивими йому неповторними індивідуальними рисами.

Поняттям “індивід” тісно пов'язане з поняттям “індивідуальність”. Воно, як правило, означає сукупність властивостей, здібностей, особливостей і досвіду особистості, що відрізняють даного індивіда від багатьох інших. Ця неповторність впливає із сукупності відносин конкретної людини із світом природи, суспільством, іншими людьми і залежить від її життєвої позиції, характеру діяльності і рівня оригінальності. Індивідуальні відтінки має усвідомлена діяльність людини, зокрема її судження, вчинки, культурні потреби.

2. Проблема співвідношення біологічного і соціального в особистості — одна з центральних проблем сучасної психології. В історії розвитку психології як науки розглядалися практично всі можливі зв'язки між поняттями „психічне”, „соціальне” і „біологічне”. Психічний розвиток трактувався і як повністю спонтанний процес, який не залежить ні від біологічного, ні від соціального; і як похідний тільки від біологічного чи тільки соціального розвитку; і як результат їх паралельної дії на індивіда тощо. Можна виокремити кілька груп концепцій, які по-різному розглядають співвідношення соціального, психічного і біологічного.

У концепціях, у яких доводиться спонтанність психічного розвитку, психічне розглядається як явище, повністю підпорядковане своїм внутрішнім законам, жодним чином не пов'язане ні з біологічним, ні з соціальним. Людський організм є лише тією оболонкою, яка містить психічну діяльність. Такі погляди найчастіше зустрічаються в тих авторів, які доводять божественне походження психічних явищ.

Біологізаторські концепції розглядають психічне як лінійну функцію розвитку організму, як те, що слідує за цим розвитком. Усі особливості психічних процесів, станів і властивостей людини визначаються особливостями біологічної структури, а їх розвиток підпорядковується виключно біологічним законам. Нерідко при цьому використовуються закони, відкриті при вивченні тварин, які не враховують специфіки розвитку людського організму. У цих концепціях часто використовують основний біогенетичний закон — закон рекапітуляції для пояснення психічного розвитку. Згідно з цим законом, у розвитку індивіда відтворюється в головних рисах еволюція виду, до якого цей індивід належить. Крайнім

виявом даної позиції є твердження про те, що психічне як самостійне явище в природі не існує, оскільки всі психічні явища можна описати і пояснити за допомогою біологічних (фізіологічних) понять. Слід зазначити, що така точка зору досить поширена серед фізіологів, і її дотримувався і І.П.Павлов.

На ідеї рекапітуляції ґрунтуються і соціологізаторські концепції. У рамках цих концепцій стверджується, що психічний розвиток індивіда є скороченим відтворенням основних ступенів процесів історичного розвитку суспільства, насамперед розвитку його духовного життя, культури. Сутність подібних концепцій можна знайти у В.Штерна. На його думку, принцип рекапітуляції охоплює й еволюцію психіки тварин, й історію духовного розвитку суспільства.

3. Філософсько-літературний період охоплює проміжок часу від мислителів стародавнього світу до початку ХІХ століття. Теорія духовного світу людини сформувалась на основі спостережень за особливостями поведінки людей, виявлення їх індивідуальних відмінностей. Теоретичні викладки цього періоду мали абстрактний характер і торкалися в основному моральної та соціальної природи особистості. Цей період освітлений геніальними здогадками та ідеями таких зірок світової культури людства, як Соломон, Піфагор, Геракліт, Сократ, Демокрит, Платон, Діоген, Аристотель, Епікур, Сенека, Плутарх, Фірдоусі, Омар Хайям, Р. Бекон, Монтень, Сшноза, Вольтер, Г. Сковорода, Кант та багато інших. Вони внесли неоціненний вклад у розуміння природи та суті людської особистості.

У клінічний період, майже до першої чверті ХХ століття, філософсько-літературні описи особистості почали доповнюватись результатами психологічних спостережень і досліджень в умовах клініки. Зібраний та проаналізований психіатрами клінічний матеріал про особливості психічних проявів хворих людей допоміг виявити психологічні особливості особистості, властиві не лише хворим, а й здоровим людям, проте у хворих вони гіпертрофовані.

Особливість цього періоду полягає в тому, що, намагаючись дати визначення особистості, психіатри робили це в термінах "рис особистості". Риси давали можливість описати і цілком нормальну і паталогічну особистість.

Експериментальний період, початок якого припадає на першу чверть ХХ століття, в дослідженні особистості пов'язаний з "кризою психології". Суть її полягала в суперечності між досягнутим рівнем у розумінні психічних процесів та психічних функцій і неможливістю застосувати ці досягнення до пояснення цілісних поведінкових актів людини. Індивід постав як сукупність окремих психічних функцій, що не вело до цілісної психології особистості. Проте проведені дослідження мали експериментальний характер. Одержані дані піддавалися статистичному обробленню, що значно підвищило наукову достовірність результатів вивчення психічних феноменів. Завдяки цьому було зроблено новий крок у вивченні особистості, перейшовши від умоглядних викладок, від виміру та оцінювання окремих психічних функцій

до експериментально вивіренних і математично оброблених теоретичних моделей особистості.

Експериментальні дослідження особистості в Росії були започатковані О. Ф. Лазурським і Г. І. Россолімо, а за кордоном - Г. А. Айзенком, Р. Кеттелом і Г. Олпортом.

4. Особистість - суспільна істота, яке освоїло соціальний досвід і здатне до самостійного поведінці.

Схему формування особистості можна представити таким чином.

Формування особистості:

- • Гомінізація = необхідно, але недостатньо
- • Соціалізація = врахування, освоєння соціального досвіду, його програм, репертуару ролей в НЦС
- • Індивідуалізація

Формування і зміст особистості визначається характером і змістом її життєдіяльності, в процесі якої і відбувається соціалізація - засвоєння особистістю конкретного соціального досвіду, що сприяє формуванню та розвитку свідомості.

Людське в людині зосереджено в освоєних людиною формах і способах життєдіяльності, які завжди реалізуються в певному соціально-культурному контексті.

Механізми соціалізації

- • Наслідування
- • Виховання
- • Особистий досвід
- • Освіта
- • Професійна діяльність

Соціалізація перетворює:

- - Організм - в особистість;
- - Життя - в біографію.

При всіх відмінностях виділених рівнів структури особистості природа різних рівнів і шарів особистості єдина - це освоєння певних видів діяльності і формування ставлення до них. Динаміка неповторною цілісності установок і орієнтацій особистості визначає поведінку людини тим, що виключає одні можливі мотиви, залишаючи і виводячи на перший план інші. Більш того, самі диспозиції створюються, закріплюються і розвиваються в результаті вчинення людиною вчинків: кожний дозвіл життєвого протиріччя для людини - не тільки прояв дії його інтересів і переваг, а й створення, формування нових інтересів і установок. Спочатку людина діє, щоб підтримувати своє існування, а потім він підтримує своє існування, щоб діяти, здійснюючи своє призначення і покликання.

Індивідуалізація

Фактори індивідуалізації

- • Генотип, спадковість
- • Неповторність ("логістика") життєвого шляху

- непрограммованих ситуації
- Рефлексія і самовизначення

Індивідуалізація

- "Тонка доведення" соціалізації
- Формує унікальну, неповторну особистість
- Особистість як соціально-культурна цінність

Питання цільових виступів:

1. Вплив А.Ф.Лазурського, Г.Айзенка, Г.Олпорта та ін. на розробку проблем особистості.
2. Диференціація напрямків дослідження особистості ХХст.
3. Класифікація сучасних психологічних теорій особистості.
4. Загальна характеристика експериментальних та неекспериментальних теорій особистості.
5. Особливості структурних та динамічних теорій особистості.
6. Новітні тенденції в теоретичній розробці психологічних проблем особистості.
7. Формування та розвиток особистості в теоріях біогенетичного напрямку.
8. Розвиток теорії особистості за З.Фрейдом.
9. Фрейдизм та неофрейдизм.
10. Концепція розвитку особистості за Е.Еріксоном.
11. Стадії розвитку, вікові етапи, нормальна та аномальна лінії розвитку особистості за Е.Еріксоном.
19. Коротка характеристика основних особистісних утворень процесу розвитку особистості.

Теми рефератів:

1. Індивід як біосоціальне явище. Первинні та вторинні якості індивіда.
2. Визначення поняття "особистість". Якості особистості.
3. Поняття "особистості" в вітчизняній психології.
4. Поняття "особистості" в зарубіжній психології.
5. Поняття "індивідуальність" в сучасній психології.
6. Рівні ієрархії людської організації.
7. Дослідження особистості в межах філософсько-літературного, клінічного та експериментального періодів.

Література.

1. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.
2. Іванова О.В. Психологія: вступ до спеціальності : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 180 с.
3. Іїна М.Л. Загальна психологія: теорія та практикум : навч. посібник / Суми: Унів. кн., 2011. 352 с.
4. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.
5. Максименко, С. Д. Загальна психологія : навч. посібник. - Київ : Центр учбов. літ., 2016. - 270 с.

6. Максименко С. Д. [та ін.]. Психологія та педагогіка : підручник К. : Слово, 2012. 584 с.
7. Москалець В.П. Психологія особистості. Київ.: Центр учбової літератури, 2013.

Тема № 6 Психологічна структура особистості.

Семінарське заняття психологічна структура особистості в зарубіжних та вітчизняних теоріях.

Навчальна мета заняття: сформулювати уявлення про поняття психологічної структури особистості в зарубіжних та вітчизняних теоріях.

Кількість годин - 8 год. (денна форма навчання), 4 - год. (заочна форма навчання)..

Навчальні питання:

1. Поняття психологічної структури особистості в психології.
2. Структура особистості у зарубіжних теоріях.
3. Підходи вивчення особистості у вітчизняній психології.

Методичні вказівки.

1. Особистість - це складна система, в якій диференціюються та інтегруються всі психічні явища, що розвиваються в індивіді під впливом різноманітних факторів. Тому особистість можна визначати, кажучи словами Г.С. Костюка, «системою систем», і це буде правильно. У свою чергу, індивідуальність кожної людини визначається і характеризується психологічною структурою її особистості. Сучасні дослідження свідчать, що окремі риси та властивості особистості не просто об'єднані в єдину суцільну структуру, а ще й утворюють певну ієрархію. Вся структура, у свою чергу, визначається кожною її складовою.

Структура будь-якого психологічного явища- це Єдність елементів та їхніх всебічних зв'язків. Поняття «структура» запровадив у психологію в 1890 р. німецький вчений К. Еренфельс. Структура протистоїть аморфності. Вперше у вітчизняній психології це поняття застосував 1959 р. С.Л. Рубінштейн.

Сучасна вітчизняна психологія має кілька підходів до психологічного структурування особистості, яке здійснено у дослідженнях О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, О.Г. Ковальова, Г.С. Костюка, К.К. Платонова, В.С. Мерліната інших. Можна виділити три основні аналітичні напрями щодо побудови цілісної психологічної структури особистості: 1) соціально-психолого-індивідуальний, 2) діяльнісний і 3) генетичний. Стисло охарактеризуємо погляди деяких учених щодо побудови психологічної структури особистості. Олександр Ковальов розглянув п'ять підструктур особистості: 1) спрямованість, 2) здібності, 3) характер, 4) система управління і 5) психічні процеси.

Вольф Мерлім відокремив дві підструктури особистості: властивості індивіда (темперамент та індивідуально-психологічні особливості психічних

процесів) і властивості індивідуальності (мотиви і ставлення, характер і здібності).

Професор Костянтин Платонов (1906-1983) також дотримувався цієї самої ідеї і пропонував динамічну функціональну психологічну структуру особистості. В її основі у властивостях особистості лежать критерії відношення соціального і біологічного, в її психологічній структурі він відокремив чотири ієрархічні підструктури.

Крім цих чотирьох підструктур, у структурі особистості він виокремлює дві загальні інтегративні підструктури: характер і здібності. Ці властивості створюють риси, які є не тільки складовою особливої підструктури, а й можуть компенсувати якийсь недолік у інших підструктурах.

Із застосуванням принципу накладання одного ряду підструктур на другий був зроблений крок до системної побудови двовимірної психологічної структури особистості.

2. Вміти розрізняти та знати структура особистості у: психодинамічній теорії особистості (З. Фрейд); аналітичній теорії особистості (К. Юнг); гуманістичній теорії особистості (А. Маслоу, К Роджерс); когнітивній теорії особистості (Дж. Келлі, Ж. Піаже); поведінковій теорії особистості (Уотсон, Бандура, Скінер); диспозиційній теорії особистості (напрямки: «жорсткий», «м'який» і проміжний - формально динамічний).

3. Студентам необхідно вміти розрізняти вітчизняні підходи до вивчення особистості, а саме: концепція особистості О. Ф. Лазурського; концепція особистості В. Н. Мясіщєва; концепція динамічної структури особистості К.К. Платонова; концепція інтегральної індивідуальності В. С. Мерліна; діяльнісна теорія особистості (Леонтьєв, Рубінштейн й ін.); концепція особистості В. О. Ядова (соціально-психологічна); концепція особистості Г.С. Костюка; теорія психічної контрольності Я.І. Цурковського; теорія онтогенезу особистості С. Д. Максименко.

Питання цільових виступів:

1. Які основні критерії відмінності різних теорій особистості?
2. Чому існує не одна, а багато теорій особистості?
3. У чому подібність і відмінність класичного психоаналізу З. Фрейда та аналітичної теорії особистості К. Юнга?
4. Що таке «архетип»?
5. Що таке «повністю функціонуюча особистість»?
6. Як відбувається розвиток потреб за А. Маслоу?
7. Як розумів свободу волі Дж. Келлі?
8. Які основні властивості особистісних конструктів?
9. Як формується самоєфективність за А. Бандурою?
10. Яка функція поведінкового потенціалу?
11. Як пов'язані між собою діяльність і особистість?
12. Яка роль суб'єкта у формуванні особистості?

13. У чому полягає принципова відмінність диспозиційного підходу до вивчення особистості від діяльнісного?

14. Які основні фактори розвитку особистості у диспозиціоналістів?

15. Які основні рівні вивчення особистості?

Література.

1. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.
2. Іванова О.В. Психологія: вступ до спеціальності : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 180 с.
3. Ібіна М.Л. Загальна психологія: теорія та практикум : навч. посібник / Суми: Унів. кн., 2011. 352 с.
4. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.
5. Максименко, С. Д. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 270 с.
6. Максименко С. Д. [та ін.]. Психологія та педагогіка : підручник К. : Слово, 2012. 584 с.
7. Москалець В.П. Психологія особистості. Київ.: Центр учбової літератури, 2013.

Тема № 7 Темперамент.

Семінарське заняття загальна характеристика темпераменту.

Навчальна мета заняття: сформулювати знання про темперамент та основні теоретичні підходи вивчення темпераменту в психології.

Кількість годин - 6 год. (денна форма навчання), 2 - год. (заочна форма навчання)..

Навчальні питання:

1. Психологічна сутність темпераменту.
2. Гуморальний підхід до темпераменту (Гіппократ, Гален).
3. Конституційний підхід до темпераменту (К. Сіго, Е. Кречмер, У. Шелдон), конституційно-генетичний підхід К. Конрада.
4. Психологічний підхід до темпераменту (Г. Хейманс, К. Юнг, Г. Айзенк, Л. Терстоуна).
5. Темперамент як тип вищої нервової діяльності (І. Павлов, В. Мерлін, Б. Теплов, В. Небиліцин, В. Русалов).
6. Темперамент і проблеми виховання.

Методичні вказівки.

Поведінка людини залежить не тільки від соціально зумовленої спрямованості її особистості, а й від специфіки її природної організації, зокрема такої індивідуально-психологічної особливості, як темперамент.

Спостерігаючи за людьми, неважко помітити їх неповторну індивідуальну своєрідність у загальній рухливості, швидкості мовлення, виявленні почуттів. Одні з них запальні, рухливі й веселі, інші — повільні, спокійні й холодні, ще інші — дуже переживають, але приховують свої

почуття, кволі й пасивні. Ці індивідуальні відмінності зумовлені їх темпераментом.

Темперамент (лат. *temperamentum* — устрій, узгодженість) — сукупність індивідуально-психологічних якостей, яка характеризує динамічний та емоційний аспекти поведінки людини і виявляється в її діяльності і спілкуванні.

Динаміка психічної діяльності залежить не тільки від темпераменту, а й від мотивів, які спонукають людину до діяльності, та від її психічного стану. Так, незалежно від типу темпераменту за наявності інтересу до певної діяльності людина працює енергійніше, швидше, а за відсутності — повільніше, в'яло. У будь-якої людини горе може викликати моральне і фізичне знесилання.

Щоб відрізнити індивідуальні особливості поведінки, зумовлені темпераментом, від тих, які породжені мотивами і психічними станами, треба враховувати, що:

1) на відміну від мотивів і психічних станів ті самі властивості темпераменту виявляються в однієї людини в різних видах діяльності — грі, навчанні, праці, спорті;

2) властивості темпераменту є стійкими і постійними протягом тривалого відрізка часу або навіть усього життя;

3) різні властивості темпераменту в людини поєднуються між собою не випадково, а закономірно і утворюють стійку структуру, що характеризує його тип.

Темперамент забарвлює всі психічні прояви індивіда, впливаючи на темп рухів і мови, перебігу емоції та мислення. Однак від нього не залежать ні інтереси, ні соціальні установки, ні моральна вихованість особистості. Він обумовлює характер перебігу психічної діяльності, а саме: швидкість виникнення і стійкість психічних процесів, їх психічний темп і ритм, інтенсивність психічних процесів і спрямованість психічної діяльності на певні об'єкти.

Питання цільових виступів:

1. Поясніть, чому часто, темперамент вважають біологічною властивістю особистості.

2. У яких поведінкових особливостях проявляється темперамент?

3. Дайте визначення темпераменту.

4. Назвіть параметри, що були обрані У. Шелдоном для опису соматотипа.

5. Відмінності типології К. Конрада від типології Е. Кречмера.

6. Загальне у поглядах В. Мерліна, Б. Теплова, В. Небиліцина і В. Русалова на проблему темпераменту.

7. Відмінності між холериком і флегматиком по їх відношенню до роботи і спілкування.

8. Як співвідноситься темперамент і успішна професійна діяльність.

9. Особливості виховних впливів на осіб з яскраво вираженим домінуючим темпераментом.

Теми рефератів:

1. Сутність гуморального напрямку вивчення темпераменту.
2. Історія вивчення темпераменту.
3. Що лежить в основі конституційної типології Е. Кречмера?
4. Сутність поглядів представників психологічного підходу до темпераменту.
5. Основа темпераменту в навчанні І. Павлова.

Література.

1. Павелків Р. В. Загальна психологія: підручник. К.: Кондор, 2012. 576с.
2. Партико Т.Б. Психологія : підручник. Київ: Ін Юре, 2014. 665 с.
3. Поліщук С.А. Психологічні практики в системі підготовки практичних психологів : навч.-метод. Посібник. Суми: Унів. кн., 2012. 135 с.
4. Савчин М. В. Загальна психологія : навч. посібник. К.: Академвидав, 2011. 465 с.
5. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
6. Пошукова система Base <https://www.base-search.net/>
7. Система пошуку наукової інформації у відкритих архівах України (SSM)<https://oai.org.ua/>
8. Електронна бібліотека Наукова періодика України <http://www.irbisnbuv.gov.ua/>

Тема № 8 Характер.

Семінарське заняття загальна характеристика характеру.

Навчальна мета заняття: сформувати знання про характер та основні теоретичні підходи вивчення характеру в психології.

Кількість годин - 6 год. (денна форма навчання), 2 - год. (заочна форма навчання)..

Навчальні питання:

1. Визначення характеру, його структура та властивості.
2. Взаємозв'язок характеру і темпераменту.
3. Поняття про акцентуації характеру, типології акцентуйованих характерів.
3. Типології характерів.
4. Умови формування, розвитку характеру і ознаки його прояву.

Методичні вказівки.

У процесі пізнання і діяльності індивіда в певних соціальних умовах життя утворюються специфічні для нього ставлення до світу, способи дії і поведінки. У своїй єдності вони й утворюють характер людини.

Індивідуальна своєрідність особистості проявляється не тільки в особливостях перебігу психічних процесів (глибока спостережливість, добра пам'ять, багата уява) і рисах темпераменту, а й у її ставленні до інших людей,

праці та ін., тобто в особливостях її характеру. За всієї своєї важливості особливості темпераменту не розкривають того, чим керується людина у своїх діях і вчинках, як ставиться до своїх обов'язків, інших людей і до себе. Але ці риси характеризують її як особистість. Їх охоплює поняття «характер».

Термін «характер» грецького походження і в перекладі означає «риса», «ознака», «особливість». У наукове і побутове використання його вперше ввів давньогрецький учений, філософ і друг Аристотеля Теофраст (IV—III ст. до н. е.). До нього для позначення діяльного чи практичного аспекту особистості використовували термін «етос». Із самого початку слово «характер» означало сукупність різних ознак (частіше морального плану), які відрізняють одну людину від іншої. Охарактеризувати людину означало виявити суттєві ознаки, які виокремлюють її серед інших людей. Поступово зміст його змінювався. У це поняття стали включати не всі істотні ознаки, а тільки такі, які позначають властивий певній людині спосіб поведінки і взаємодії з іншими людьми.

У значенні прикметної ознаки слово «характер» використовують і донині в технічних, природничих і гуманітарних науках. У цьому розумінні говорять «характер сплавів різних металів», «характер зварювання», «характер погоди», «характер хвороби» та ін.

Характер (гр. *charakter* — прикметна риса, ознака) — складне й індивідуально-своєрідне поєднання рис людини, яке формується в процесі її розвитку під впливом умов життя та виховання і виявляється в її поведінці.

Характер є основою особистості. Від його особливостей значно залежать стиль поведінки і діяльності людини, її життєві успіхи й невдачі. Позитивні характерологічні риси допомагають долати серйозні труднощі при досягненні поставлених цілей. Люди з такими рисами доброзичливо ставляться до інших людей, установлюють дружні стосунки, успішно співробітничать, стимулюють діяльність колективу, роблять її цікавою і повнокровою. І навпаки, людина з важким характером — похмура, озлоблена, заважає жити всьому колективу, створює атмосферу напруженості, нервозності, є джерелом постійних конфліктів.

Відносини між людьми встановлюються і розвиваються в суспільстві. При цьому в межах кожного етносу формується так званий типовий характер, що охоплює найтипівіші риси. Типові риси етносу по-різному виявляють себе залежно від інтересів, здібностей, почуттів, мотивів людини, тобто тих внутрішніх умов, через які переломлюються зовнішні впливи, що й зумовлює індивідуальність людини та неповторність її характеру.

Виявляється характер людини в її діях та вчинках і накладає на них певний відбиток. Від нього залежить поведінка людини за різних обставин: рішучість у прийнятті рішень, наполегливість у досягненні поставленої мети, винахідливість при уникненні небезпеки тощо.

Питання цільових виступів:

1. Психологічна сутність характеру особистості.

2. Як співвідносяться характер і темперамент?
3. Ситуативно-поведінкові, лінгвістичні і паралінгвістичні, фізіогномічні, графологічні і нейропсихологічні ознаки прояву характеру.

Теми рефератів:

1. Вимоги до розробки типології характерів.
2. Розпізнавальні ознаки, що покладені в основу типологій характерів.
3. Головна умова формування і розвитку характеру.
4. Основні ознаки прояву характеру.
5. Роль темпераменту в формуванні характеру.

Література.

1. Павелків Р. В. Загальна психологія: підручник. К.: Кондор, 2012. 576с.
2. Партико Т.Б. Психологія : підручник. Київ: Ін Юре, 2014. 665 с.
3. Поліщук С.А. Психологічні практики в системі підготовки практичних психологів : навч.-метод. Посібник. Суми: Унів. кн., 2012. 135 с.
4. Савчин М. В. Загальна психологія : навч. посібник. К.: Академвидав, 2011. 465 с.
5. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
6. Пошукова система Base <https://www.base-search.net/>
7. Система пошуку наукової інформації у відкритих архівах України (SSM)<https://oai.org.ua/>
8. Електронна бібліотека Наукова періодика України <http://www.irbisnbuv.gov.ua/>

Тема № 9 Здібності.

Семінарське заняття загальна характеристика здібностей.

Навчальна мета заняття: сформувати знання про здібності та їх загальну характеристику.

Кількість годин - 4 год. (денна форма навчання), 2 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Поняття про здібності, теорії виникнення здібностей.
2. Розвиток здібностей та їх класифікація.
3. Задатки та здібності особистості.
4. Якісна і кількісна характеристика здібностей.
5. Рівні здібностей: майстерність, геніальність, талановитість
6. Особливості творчих здібностей.

Методичні вказівки.

Проблема здібностей людини – одна з основних теоретичних проблем психології і найважливіша практична проблема. Оцінка здібностей учнів, завершує їх психологічне вивчення, а формування їх особистості своєю метою ставить формування професійних здібностей.

На відміну від характеру і всіх інших якостей особистості – це якість, яка здійснюється лише відносно тієї чи іншої, але обов'язково визначеної

діяльності. Здібності існують лише до певної діяльності, і тому доки не з'ясовано, якою діяльністю буде займатися людина, неможливо нічого сказати про її здібності до цієї діяльності. Змінювалась виробнича техніка – змінювався і характер діяльності робітника, а разом з тим і змінювалися вимоги до його здібностей: від косаря вимагались одні здібності, від комбайнера – зовсім інші.

Здібності – це сукупність індивідуально-психічних якостей особистості, які виражають її готовність до оволодіння певними видами діяльності й до їхнього успішного виконання та вдосконалення в них. Під ними розуміються високий рівень інтеграції та генералізації психічних процесів, властивостей, дій та їхніх систем, що відповідають вимогам діяльності.

Так само як і характер, здібності не самостійна, подібно до інших підструктур особистості, а певне поєднання її різних властивостей. Різниця між характером і здібностями полягає в тому, що характер проявляється у всіх видах діяльності, а здібності – лише в одному, певному.

Завдання всебічного і гармонійного розвитку особистості робить необхідним глибоке дослідження здібностей людей до певних видів діяльності. Правильний розподіл кадрів в системі народного господарства передбачає максимальну реалізацію можливостей кожної людини, а для цього важливо навчитися виявляти і розвивати ці можливості.

У формуванні і розвитку здібностей вирішальну роль відіграють зовнішні умови, навчання і виховання, різні види діяльності. Особистість формує і розвиває свої здібності в процесі накопичення і засвоєння досвіду минулих поколінь.

Здібності успішно виховуються в такій діяльності, яка організована у відповідності з наступними вимогами: носить не репродуктивний, чисто виконавчий, а творчий характер; відповідає принципам розвивального навчання, яке випереджує розумовий розвиток і веде його за собою, орієнтуючись на ті компоненти здібностей, які ще знаходяться у стадії формування. Така діяльність повинна бути позитивно мотивована: школярі відчують почуття радості, здійснюючи її, тому що вони легко усвідомлюють загальне і особисте значення того, що роблять. Діяльність необхідно будувати так, щоб учень чітко розумів результати своїх дій, бачив успіхи, помилки, недоліки, усвідомлював і об'єктивно оцінював своє просування до мети на кожному етапі.

Стосовно вмінь, навичок, знань і майстерності здібності людини виступають як деяка можливість.

Питання цільових виступів:

1. Спробуйте запропонувати своє визначення здібностей і зіставити його з загально прийнятим.

2. Охарактеризуйте основні види здібностей людини, встановіть зв'язок між ними.

3. Обдарованість, задатки, здібності – як розрізнити і пов'язати ці поняття?

4. Яка природа індивідуально-психологічних відмінностей людей і їх здібностей?

5. Роль задатків у розвитку спеціальних здібностей.

6. Які умови і передумови формування людських здібностей?

7. Охарактеризуйте свої власні здібності.

8. Розвиток здібностей: що для цього необхідно і чи є у них межі?

Література.

1. Буняк Н.А. Загальна психологія: лекції. Тернопіль: вид-во ТНТУ ім. І. Пулюя, 2017. 300 с.
2. Велитченко Л.К. Вступ до загальної психології : програм. довідник / Одеса: Вид. В. В. Букаєв, 2012. 406 с.
3. Загальна психологія. Навч. посіб. / [Сергеєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В.]. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
4. Загальна психологія: [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / [О. В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук ін.]; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К. : Каравела , 2011. 464 с.
5. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.
6. Іванова О.В. Психологія: вступ до спеціальності : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 180 с.

Тема № 10. Специфіка пізнавальної активності та структура пізнавальної сфери людини.

Семінарське заняття. Специфіка пізнавальної активності та структура пізнавальної сфери людини.

Навчальна мета заняття: Сформувати уявлення про пізнавальну активність та структуру пізнавальної сфери людини.

Кількість годин - 2 год. (денна форма навчання), 0 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Пізнавальна активність та її функції в життєдіяльності людини.
2. Структура пізнавальної сфери людини.
3. Основні психологічні школи, які вивчають пізнавальну активність та пізнавальні процеси.
4. Поняття інтелекту в сучасній психології.
5. Види та структура інтелекту.

Методичні вказівки.

Відчуття, сприйняття, мислення служать нерозривними частинами єдиного процесу відображення дійсності. У психологічній структурі особистості важливе місце займає пізнавальна сфера, яка включає в себе такі процеси, як відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, уява, увага. Суб'єктивно вони представлені у формі всіляких образів, уявлень, думок, фантазій, спогадів і т. д. Кожен їх них виконує свої особливі і унікальні функції, які

неможливо компенсувати за допомогою інших пізнавальних процесів. Розглянемо їх основне функціональне призначення:

- 1) забезпечують орієнтування людини в навколишній дійсності, в інших людях і в самому собі, без якої неможливе виконання практичних дій;
- 2) служать інструментом отримання та накопичення життєвого досвіду людини (інформації) у формі суб'єктивних образів, понять і психомоторних схем всіляких дій;
- 3) складають дуже важливу частину душі людини і беруть безпосередню участь у її побудові, розвитку і функціонуванні.

За допомогою пізнавальних процесів людина отримує і осмислює інформацію, відображає об'єктивний світ. У ході пізнавальних процесів об'єктивний світ перетворюється в суб'єктивний образ. Можна сказати, що вищезазначені пізнавальні процеси виконують інструментальну роль у створенні цього образу.

Пізнавальні процеси - це система психічних функцій, що забезпечують відображення, пізнання суб'єктом явищ об'єктивного світу, тобто природного і соціального середовища.

Пізнавальна сфера особистості, це: • відчуття • сприйняття • уяву • увагу • пам'ять • мислення (творчість і іноді відносять інтелект, хоча частіше його відносять до здібностей) • мова

Теми для рефератів:

1. Поняття емоційного інтелекту.
2. Поняття соціального інтелекту.
3. Порівняння змісту понять інтелект та пізнавальна сфера людини.

Література.

1. Буняк Н.А. Загальна психологія: лекції. Тернопіль: вид-во ТНТУ ім. І. Пулюя, 2017. 300 с.
2. Велитченко Л.К. Вступ до загальної психології : програм. довідник / Одеса: Вид. В. В. Букаєв, 2012. 406 с.
3. Загальна психологія. Навч. посіб. / [Сергеєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасека О.В.]. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
4. Загальна психологія: [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / [О. В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук ін.]; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К. : Каравела , 2011. 464 с.
5. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.
6. Іванова О.В. Психологія: вступ до спеціальності : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 180 с.
7. Тодорова І.С., Павленко В.І. Психологія і педагогіка : навч. посібник Київ : Центр учб. літ., 2016. 227 с.
8. Ушакова І.М. Теоретико-методологічні проблеми психології: курс лекцій Х.: НУЦЗУ, 2016. 191 с.

Тема № 11. Психологічні концепції про пізнання та пізнавальну сферу людини та історія їх дослідження.

Семінарське заняття. Дослідження пізнавальної активності людини. Сучасні психологічні концепції про пізнання та пізнавальну сферу людини.

Навчальна мета заняття: Сформувати уявлення про пізнавальну активність та сучасні психологічні концепції про пізнання та пізнавальну сферу людини.

Кількість годин - 4 год. (денна форма навчання), 0 - год. (заочна форма навчання)..

Навчальні питання:

1. Погляди античних філософів на природу пізнання та пізнавальні процеси.
2. Погляд на проблеми пізнання з позицій матеріалізму, ідеалізму.
3. Асоціативна психологія про свідомість та пізнавальні процеси в період з середньовіччя до появи нової психології.
4. Функціональна психологія.
5. Генетичний, структурно-функціональний та діяльнісний підходи у вивченні пізнавальної активності та пізнавальної сфери людини.

Методичні вказівки.

Пізнавальна активність – це основа підготовки молодого покоління до продуктивної професійної діяльності, це й умова духовного розвитку особистості, й умова розвитку самостійності особистості, підвищення рівня її творчого потенціалу; пізнавальна активність є важливою умовою вдосконалення і одночасно показником ефективності навчально-виховного процесу.

У педагогічному словнику пізнавальна активність трактується як діяльнісний стан особистості, що виражається в наполегливому прагненні до знань, до розумової напруги і прояву вольових зусиль у процесі оволодіння знаннями.

У психолого-педагогічній літературі пізнавальна активність визначається по-різному. Вона розглядається: як характеристика якості діяльності (Н.О. Половнікова, Т.І. Шамова); як прояв ставлення суб'єкта до навколишньої дійсності (Л.І Арістова); як особливий стан особистості (Д.В. Вількєєв, І.Ф. Харламов); як показник пізнавальних особливостей того, що навчається (Л.К. Гребенкіна, О.Б. Коротаєва); як риса особистості (В.І. Лозова, М.І. Махмутов, Г.І. Щукіна).

Хоча в психолого-педагогічній літературі немає єдиної думки щодо сутності поняття пізнавальної активності, вищезазначені дефініції не суперечать, а гармонійно доповнюють один одного, що вказує на багатоаспектність цього поняття.

Найбільш повне та чітке визначення пізнавальної активності було запропоновано В.І.Лозовою, - як риси особистості, яка виявляється у її ставленні до пізнавальної діяльності, що передбачає стан готовності, прагнення до самостійної діяльності, спрямованої на засвоєння індивідом

соціального досвіду, накопичених людством знань і способів діяльності, а також знаходить вияв у якості пізнавальної діяльності.

У результаті теоретичного аналізу педагогічної літератури нами був зроблений висновок, що пізнавальна активність як риса особистості має складну структуру, що складається з декількох компонентів.

К.Х. Сапашева визначає мотиваційний, когнітивний та дослідницький компоненти пізнавальної активності та її показників. Мотиваційний компонент забезпечує включеність студента в пізнавальну діяльність на основі потреби в знаннях, інтересу до пізнавальної діяльності. На основі першого йде формування другого – когнітивного компоненту, який характеризується оволодінням студентами розумовими діями й операціями. Дослідницький компонент виражає професійну спрямованість пізнавальної активності майбутніх фахівців у їх практичній та теоретичній діяльності.

П.Г. Лузан називає результативний, мотиваційний і операційний компоненти пізнавальної активності. Результативний компонент враховує, що в результаті реалізації активності формуються певні знання, уміння чи навички; операційний - характеризує прийом учіння, який визначає зміст діяльності; психічний стан особистості в пізнанні визначає мотиваційний компонент.

Деякі автори називають наступні компоненти пізнавальної активності: змістовно-операційний (- процесуальний), вольовий і мотиваційний. Але слід зазначити, автори по-різному визначають домінуючий компонент.

У своєму дослідженні В.Х. Халмухамедова робить акцент на змістовно-процесуальному, «який зумовлює володіння студентом системою провідних опорних знань і способів пізнавальної діяльності», а також на мотиваційному компоненті, що «базується на усвідомлених внутрішніх спонук, спричиняє цілеспрямовану діяльність по оволодінню знаннями і способами дій».

Теми для рефератів:

1. Аристотель про пізнавальну активність людини.
2. Ф.Аквінський про пізнавальну активність людини.
3. Ф.Бекон про пізнавальну активність людини.
4. Р.Декарт про пізнавальну активність людини.
5. І.Кант про пізнавальну активність людини.

Теми для доповідей або письмових завдань:

1. Гештальтпсихологія про особливості процесу сприйняття.
2. Австрійська школа і введення поняття "гештальт якості".
3. Поняття гештальту та закони утворення гештальтів.
4. Характеристика поняття апперцепції в гештальтпсихології.
5. Поняття "інсайту".
6. Лейпцігська школа структурної (цілісної) психології.
7. Уявлення про пізнання і пізнавальну активність у роботах античних філософів.
8. Проблеми пізнання у філософії та психології.

Література.

1. Буняк Н.А. Загальна психологія: лекції. Тернопіль: вид-во ТНТУ ім. І. Пулюя, 2017. 300 с.
2. Велитченко Л.К. Вступ до загальної психології : програм. довідник / Одеса: Вид. В. В. Букаєв, 2012. 406 с.
3. Загальна психологія. Навч. посіб. / [Сергеєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В.]. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
4. Загальна психологія: [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / [О. В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук ін.]; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К. : Каравела , 2011. 464 с.
5. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.
6. Іванова О.В. Психологія: вступ до спеціальності : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 180 с.
7. Тодорова І.С., Павленко В.І. Психологія і педагогіка : навч. посібник Київ : Центр учб. літ., 2016. 227 с.
8. Ушакова І.М. Теоретико-методологічні проблеми психології: курс лекцій Х.: НУЦЗУ, 2016. 191 с.

Тема № 12. Відчуття.

Семінарське заняття. Загальна характеристика відчуття як пізнавального процесу.

Навчальна мета заняття: Сформувати уявлення про загальну характеристику відчуттів як почуттєвого пізнання та основні підходи до дослідження відчуттів в психології

Кількість годин - 4 год. (денна форма навчання), 2 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Загальна характеристика відчуттів як почуттєвого пізнання.
2. Основні підходи до дослідження відчуттів в психології.
3. Основні властивості відчуттів.
4. Класифікація відчуттів.
5. Психофізіологічні закономірності відчуттів.
6. Адаптація.
7. Сенсibiлізація.
8. Синестезія.

Методичні вказівки.

Відчуття - психічний процес відображення окремих елементарних властивостей дійсності, що безпосередньо впливають на наші органи почуттів.

На відчуттях засновані більш складні пізнавальні процеси: сприйняття, представлення, пам'ять, мислення, уява. Відчуття виявляються як би "воротами" нашого пізнання.

Відчуттями зветься найпростіший, далі не розкладений психічний процес. Наприклад, якщо говорити про відчуття кольору, ми маємо на увазі однорідний колір, відволікаючись від величини і форми предмета.

Відчуття - це чутливість до фізичних і хімічних властивостей середовища.

Сприйняття і відчуття, які виникли на основі відчуттів є й у тварин, і в людини. Однак відчуття людини відрізняються від відчуттів тварин. Відчуття людини опосередковані її знаннями, тобто суспільно-історичним досвідом людства. Виражаючи ті чи інші властивості речей та явищ у слові ("червоний", "холодний"), ми тим самим здійснюємо елементарні узагальнення цих властивостей. Відчуття людини зв'язані з його знаннями, які узагальнені досвідом індивіда.

У відчуттях відбиваються об'єктивні якості явищ (колір, запах, температура, смак і ін.), їхня інтенсивність (наприклад, більш висока чи більш низька температура) і тривалість. Відчуття людини так само взаємозалежні, як взаємозалежні різні властивості дійсності.

Відчуття - перетворення енергії зовнішнього впливу в акт свідомості. Вони забезпечують почуттєву основу психічної діяльності, надають сенсорний матеріал для побудови психічних образів.

Теми для рефератів:

1. Анатомо-фізіологічні механізми відчуттів.
2. Сенсорна організація і проблема чутливості.
3. Компенсаторні можливості відчуттів.
4. Чутливість та її вимір.

Література.

1. Буняк Н.А. Загальна психологія: лекції. Тернопіль: вид-во ТНТУ ім. І. Пулюя, 2017. 300 с.
2. Велитченко Л.К. Вступ до загальної психології : програм. довідник / Одеса: Вид. В. В. Букаєв, 2012. 406 с.
3. Загальна психологія. Навч. посіб. / [Сергеєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасека О.В.]. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
4. Загальна психологія: [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / [О. В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук ін.]; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К. : Каравела , 2011. 464 с.
5. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.
6. Іванова О.В. Психологія: вступ до спеціальності : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 180 с.
7. Тодорова І.С., Павленко В.І. Психологія і педагогіка : навч. посібник Київ : Центр учб. літ., 2016. 227 с.
8. Ушакова І.М. Теоретико-методологічні проблеми психології: курс лекцій Х.: НУЦЗУ, 2016. 191 с.

Тема № 13. Сприйняття.

Семінарське заняття. Загальна характеристика сприйняття.

Навчальна мета заняття: Загальна характеристика сприйняття як почуттєвої форми пізнання. Основні теорії сприйняття в психології. Основні властивості сприйняття. Сприйняття як перцептивна діяльність. Види сприйняття.

Кількість годин - 4 год. (денна форма навчання), 2 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Загальна характеристика сприйняття як почуттєвої форми пізнання.
2. Основні теорії сприйняття в психології.
3. Основні властивості сприйняття.
4. Сприйняття як перцептивна діяльність.
5. Види сприйняття.
6. Порівняльна характеристика відчуттів та сприйняття.
7. Ілюзії.

Методичні вказівки.

На початку семінарського заняття викладач привітає студентів, повідомляє тему, план та структуру заняття.

Сприйняття відбувається на основі чуттєвих даних відчуттів. Під час сприйняття всі відчуття синтезуються, створюючи цілісні образи предметів та явищ. Але сприйняття водночас не зводиться до простої суми відчуттів. Воно завжди є більш-менш складним цілим, якісно відмінним від тих елементарних відчуттів, які входять до його складу. У кожне сприйняття входить і відтворений минулий досвід, і осмислення сприйнятого, і - у певному сенсі - також почуття та емоції з цього приводу. Відображаючи об'єктивну дійсність, сприйняття робить це не пасивно, не мертвенно-дзеркально, тому що в ньому водночас заломлюється все психічне життя конкретної людини, яка сприймає.

Сприйняття - це відображення у психіці людини предметів і явищ навколишнього середовища загалом під час їхньої безпосередньої дії на органи чуття. Воно постає як цілісне відображення предметів та явищ під час їхнього безпосереднього впливу на органи чуттів. Надалі цими образами оперують увага, пам'ять, мислення, емоції, почуття.

Як і відчуття, сприйняття виникають тільки в разі безпосередньої дії об'єктів на аналізатори.

Фізіологічне підґрунтя сприйняття. Фізіологічною основою сприйняття є складна аналітично-синтетична діяльність усієї кори головного мозку.

Важливу функцію в процесі сприйняття виконує друга сигнальна система, яка визначає зміст людського сприйняття. Вона робить предмет, який сприймають, словесним сигналом; визначає розуміння першо-сигнальних подразників, надає сприйманню людини довільного характеру, пов'язує сприйняття з активністю особистості. Друга сигнальна система сприяє усвідомленню та осмисленню предметів, які відображаються. Вона регулює процес формування людського сприйняття.

Теми для рефератів:

1. Індивідуальні розбіжності сприйняття людини. Етапи сприйняття.
2. Загальна характеристика простих та складних форм сприйняття.
3. Сприйняття часу як складна форма сприйняття.
4. Сприйняття простору та його особливості. Ілюзії сприйняття.
5. Сприйняття руху як специфічний орієнтаційний компонент особистості. Досліди Е.Маха.
6. Основні теорії, які розглядають особливості сприйняття (В.Вундт, Фі-феномен М.Вертгеймера).
7. Закони та загадки зорового сприйняття людини.
8. Класифікація перцептивних процесів та систем.
9. Зв'язок відчуттів із властивостями зовнішнього та внутрішнього середовища організму.
10. Психофізіологічні механізми формування відчуттів.
11. Чуттєві основи сприйняття простору.

Література.

1. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.
2. Максименко, С. Д. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 270 с.
3. Максименко С. Д. [та ін.]. Психологія та педагогіка: підручник К.: Слово, 2012. 584 с.
4. Москалець В.П. Психологія особистості. Київ.: Центр учбової літератури, 2013.
5. Павелків Р. В. Загальна психологія: підручник. К.:Кондор, 2012. 576с.
6. Партико Т.Б. Психологія : підручник. Київ: Ін Юре, 2014. 665 с.

Тема № 14. Увага.

Семінарське заняття. Увага.

Навчальна мета заняття: Визначити проблему уваги в сучасній психології. Основні теорії уваги. Загальна характеристика уваги. Види уваги. Структура уваги. Властивості уваги.

Кількість годин - 4 год. (денна форма навчання), 2 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Проблема уваги в сучасній психології.
2. Основні теорії уваги.
3. Загальна характеристика уваги.
4. Види уваги.
5. Структура уваги. Властивості уваги.
6. Розгубленість, її типи.

Методичні вказівки.

На початку семінарського заняття викладач привітає студентів, повідомляє тему, план та структуру заняття. При відповіді на питання семінарського заняття необхідно знати.

Увага – це особлива форма психічної діяльності, яка виявляється у спрямованості і зосередженості свідомості на вагомих для особистості предметах, явищах навколишньої дійсності або власних переживаннях.

Функція уваги – зосередження свідомості на предметі діяльності.

Важливою закономірністю уваги є її вибірковість, яка виявляється в тому, що людина, зосереджуючись на одному, не помічає іншого. Це пояснюється більш вираженою гальмівною дією вагомих для особистості предметів і переживань щодо менш значущих, які в цей час на неї діють.

Увагу зумовлюють не лише зовнішні подразники, а й здатність людини довільно спрямовувати її на ті чи інші об'єкти. Цю здатність називають уважністю.

Недостатній розвиток уважності виявляється в розосередженості та відволіканні, нездатності без зовнішніх спонук спрямовувати й підтримувати свою увагу.

За регуляцією розрізняють мимовільну, довільну та післядовільну увагу.

Мимовільна увага – виникає спонтанно, без зусиль свідомості, під впливом найрізноманітніших подразників, які впливають на той чи інший аналізатор організму.

Довільна увага – це свідомо спрямоване зосередження особистості на предметах і явищах навколишньої дійсності, на внутрішній психічній діяльності. Довільна увага своїм головним компонентом має волю.

Головним збуджувачем довільної уваги є усвідомлювані потреби та обов'язки, інтереси людини, мета та засоби діяльності.

Післядовільна увага – виникає в результаті свідомого зосередження на предметах та явищах у процесі довільної уваги, долаючи труднощі під час довільного зосередження, людина звикає до них, сама діяльність зумовлює появу певного інтересу, а часом і захоплює її виконавця, і увага набуває рис мимовільного зосередження.

За спрямованістю увага буває зовнішня і внутрішня.

Зовнішня увага (сенсорна, рухова) – відіграє провідну роль у спостереженні предметів і явищ навколишньої дійсності та їх відображенні нашою свідомістю.

Внутрішня увага (інтелектуальна увага) – спрямовується на аналіз діяльності психічних процесів (сприймання, пам'яті, уваги, мислення), психічних органів і переживань.

Властивості уваги: зосередженість або концентрація уваги, стійкість, переключення, обсяг.

Зосередження уваги – це головна її особливість. Вона виявляється в мірі інтенсивності зосередженості на предметі розумової або фізичної діяльності.

Стійкість уваги – характеризується тривалістю зосередження на об'єктах діяльності. Стійкість, як і зосередженість, залежить від сили або інтенсивності збудження, що забезпечується і силою впливу об'єктів

діяльності, і індивідуальними можливостями особистості, важливістю для неї діяльності, зацікавленням нею.

Переключення уваги – навмисне перенесення уваги з одного предмета на інший, якщо цього вимагає діяльність.

Обсяг уваги – це така кількість об'єктів, які можуть бути охоплені увагою і сприйняті в найкоротший час. За цією ознакою увага може бути вузькою та широкою. Існує певна закономірність, згідно з якою людина може тримати в полі своєї уваги 5 – 9 об'єктів.

Теми для рефератів:

1. Трагування уваги в концепції П.Я.Гальперіна.
2. Основні підходи до проблеми природи уваги в сучасних теоріях.
3. Увага як самостійна діяльність.
4. Увага та пам'ять.
5. Експериментальне формування уваги.
6. Індивідуальна та колективна увага.
7. Проблема керування увагою.

Література

1. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.
2. Максименко, С. Д. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 270 с.
3. Максименко С. Д. [та ін.]. Психологія та педагогіка: підручник К.: Слово, 2012. 584 с.
4. Москалець В.П. Психологія особистості. Київ.: Центр учбової літератури, 2013.
5. Павелків Р. В. Загальна психологія: підручник. К.:Кондор, 2012. 576с.
6. Партико Т.Б. Психологія : підручник. Київ: Ін Юре, 2014. 665 с.

Тема № 15. Пам'ять.

Семінарське заняття. Загальна характеристика пам'яті.

Навчальна мета заняття: Сформувати знання з загальної характеристики пам'яті та її ролі у життєдіяльності та пізнавальній сфері людини.

Кількість годин - 4 год. (денна форма навчання), 2 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Теорії пам'яті.
2. Основні якості пам'яті.
3. Класифікація видів пам'яті.
4. Загальна характеристика процесів пам'яті.
5. Індивідуальні особливості пам'яті, типи пам'яті.
6. Феномени та ефекти пам'яті.

Методичні вказівки.

Пам'ять, як і будь-який інший пізнавальний процес, має певні характеристики. Головними характеристиками пам'яті є: об'єм, швидкість закарбування, точність відтворення, тривалість зберігання, готовність до використання збереженої інформації.

Об'єм пам'яті - це найважливіша інтегральна характеристика пам'яті, яка характеризує можливість запам'ятовування і збереження інформації. При аналізі об'єму пам'яті показником виступає кількість запам'ятовуваних одиниць інформації.

Швидкість відтворення характеризує здатність людини використовувати в практичній діяльності наявну в ній інформацію. Коли виникає необхідність розв'язати яку-небудь проблему, людина звертається до інформації, що зберігається в пам'яті. Існують індивідуальні відмінності у швидкості відтворення: одні люди досить легко використовують інформацію, що зберігається в пам'яті, для розв'язання певного завдання, інші ж відчують серйозні труднощі при спробі її відтворення.

Точність відтворення - це здатність людини точно зберігати і точно відтворювати закарбовану в пам'яті інформацію. У процесі збереження в пам'яті частина інформації втрачається, а частина - викривляється, і при відтворенні цієї інформації людина може допускати помилки. Тому точність відтворення є досить значущою характеристикою пам'яті.

Тривалість пам'яті відображає здатність людини утримувати певний час необхідну інформацію. Часто в практиці ми зустрічаємося з тим, що людина запам'ятала необхідну інформацію, але не може її зберегти протягом необхідного часу. Іноді буває по-іншому: людина запам'ятала всю необхідну інформацію, але у випадку необхідності не змогла її відтворити. Хоча через певний проміжок часу помічає, що пам'ятає все, що колись завчила. У цьому випадку йдеться про таку характеристику пам'яті, як готовність відтворити закарбовану в пам'яті інформацію. Усі розглянуті характеристики пам'яті властиві всім процесам, які об'єднуються одним поняттям „пам'ять”.

Теми для рефератів:

1. Історія дослідження процесів пам'яті.
2. Поняття про асоціації в роботах Аристотеля, Д.Юма, У.Джемса, Г.Спенсера, І.М.Сеченова.
3. Г.Еббінгауз: значущість подій для асоціацій, "ефект краю".
4. Проблема пам'яті в гештальтпсихології, біхевіоризмі, психоаналізі.
5. Фізіологічні основи пам'яті, механізми пам'яті.
6. Рівні вивчення механізмів пам'яті: психофізіологічний, нейрофізіологічний, біохімічний.
7. Види пам'яті у людини.
8. Взаємозв'язок та взаємодія різних видів пам'яті у людини.
9. Індивідуальні особливості пам'яті і здібності людини.
10. Закони пам'яті і явище ремінісценції.
11. Теорія філогенетичного розвитку пам'яті П.П.Блонського.

Література.

1. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.
2. Максименко, С. Д. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 270 с.
3. Максименко С. Д. [та ін.]. Психологія та педагогіка: підручник К.: Слово, 2012. 584 с.
4. Москалець В.П. Психологія особистості. Київ.: Центр учбової літератури, 2013.
5. Павелків Р. В. Загальна психологія: підручник. К.:Кондор, 2012. 576с.
6. Партико Т.Б. Психологія : підручник. Київ: Ін Юре, 2014. 665 с.

Тема № 16. Уява.

Семінарське заняття. Уява.

Навчальна мета заняття: сформувати знання з поняття уяви, функцій уяви та психологічних механізмів уяви.

Кількість годин - 2 год. (денна форма навчання), 2 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Уява як форма раціонального пізнання.
2. Функції уяви.
3. Психологічні механізми уяви.
4. Характеристика видів уяви.
5. Мрія як особливий вид уяви.

Методичні вказівки.

Уява —це специфічно людський психічний процес, що виник і сформувався у процесі праці. Будь-який акт праці неодмінно містить в собі уяву. Не уявивши готовий результат праці, не можна приступати до роботи. Саме в цьому й полягає важлива функція уяви як специфічно людської форми випереджального відображення дійсності.

У житті людина створює образи таких об'єктів, яких у природі не було, немає й не може бути. Такими витворами людської уяви є фантастичні казкові образи русалки, килима-літака, Змія Горинича, в яких неприродно поєднані ознаки різних об'єктів. Проте якими б дивовижними не здавалися продукти людської уяви, підґрунтям для їх побудови завжди є попередній досвід людини, ті враження, що зберігаються в її свідомості.

Уява — це процес створення людиною на основі попереднього досвіду образів об'єктів, яких вона ніколи не сприймала.

До створення нових образів людину спонукають різноманітні потреби, що постійно породжуються діяльністю, розвитком знань, ускладненням суспільних умов життя, необхідністю прогнозувати майбутнє. Створення образів уяви завжди пов'язане з певним відступом від реальності, виходом за її межі. Це значно розширює пізнавальні можливості людини, забезпечуючи їй здатність передбачення та творення нового світу як середовища свого

буття. Діяльність уяви тісно пов'язана з мисленням. Цінність уяви полягає в тому, що вона допомагає людині орієнтуватися у проблемних ситуаціях, приймати правильні рішення, передбачати результат власних дій тоді, коли наявних знань виявляється недостатньо для безпосередньої реалізації пізнавальної потреби. Завдяки уяві стають можливими результативна поведінка і діяльність особистості за умов неповної або сумнівної інформації.

Теми для рефератів:

1. Зв'язок уяви з регуляцією органічних процесів і рухів.
2. Рівні творчих задач за Г.С.Альтшуллером.
3. Особливості відтворюючої та творчої уяви.
4. Активна та пасивна уяви.
5. Механізми переробки уявлень в уявлювані образи.
6. Основні етапи формування уявлюваних образів.
7. Характеристика ступеню розвитку уяви людей.
8. Етапи розвитку уяви.
9. Уява та творчість за концепцією Т.Рібо.
10. Характеристика етапів творчості за Г.Уоллесом.
11. Уява та раціональність.

Література.

1. Москалець В.П. Психологія особистості. Київ.: Центр учбової літератури, 2013.
2. Павелків Р. В. Загальна психологія: підручник. К.: Кондор, 2012. 576с.
3. Партико Т.Б. Психологія : підручник. Київ: Ін Юре, 2014. 665 с.
4. Поліщук С.А. Психологічні практики в системі підготовки практичних психологів : навч.-метод. Посібник. Суми: Унів. кн., 2012. 135 с.
5. Савчин М. В. Загальна психологія : навч. посібник. К.: Академвидав, 2011. 465 с.

Тема № 17. Мислення.

Семінарське заняття. Мислення.

Навчальна мета заняття: Сформувати уявлення про структуру мислення, загальну характеристику розумових операцій у сучасній психології.

Кількість годин - 4 год. (денна форма навчання), 2 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Сучасні теорії мислення.
2. Структура мислення.
3. Загальна характеристика розумових операцій у сучасній психології.
4. Типи мислення та їх характеристика.

Методичні вказівки.

Мислення - це інтелектуальна й практична діяльність, оскільки поєднує в собі пізнання і творче перетворення образів і уявлень, зафіксованих у пам'яті. Це завжди активна зміна діяльності внаслідок розумової праці.

Мислення тісно пов'язане з чуттєвим пізнанням, яке є джерелом мислення, його основою. Через відчуття та сприймання мислення безпосередньо зв'язане з навколишнім світом і є його відображенням. Але в процесі мислення людина виходить за межі чуттєвого пізнання, розкриває такі явища, які не можна безпосередньо сприйняти. Геракліт стверджував, що думкам доступні глибинні пласти буття, доступне те, що відчуття сприйняти не можуть. Він зазначав, що логос (людське мислення) перебуває в постійному контакті з об'єктивним космічним логосом (світовим розумом).

Процес мислення вивчає не лише філософія, а й логіка, кібернетика, лінгвістика. Особливе місце серед цих наук посідає психологія. Вона не тільки констатує та описує, але й пояснює мислення індивіда: його природу та перебіг; за яких умов, як і чому з'являється думка, як вона розвивається і вдосконалюється; розкриває закономірності мислення та причини його перебігу. Що ж таке мислення з психологічної точки зору? Мислення - це психічний процес пошуків та відкриттів нового, істинного, глибинного внаслідок аналізу та синтезу навколишньої дійсності. У процесі мислення ми пізнаємо світ узагальнено та опосередковано (через слово). При цьому для нас важливе значення мають зв'язки між предметами та явищами. Мислення - необхідна умова щастя, воно дає нам велику насолоду, пробуджує смак до прекрасного та великого, позбавляє людину лінощів і нудьги. Г. Сковорода зазначав: "Пізнаєш істину - ввійде тоді у кров твою сонце". До розумової діяльності нас спонукають здебільшого проблемні ситуації, які є вихідним моментом мислення. Це ніби внутрішній конфлікт між знанням та незнанням. Причини виникнення проблемної ситуації - недостатність інформації, знань. Наявна проблема активізує людське мислення. Філософія трактує мислення як соціальне зумовлений процес, якість якого змінюється під час розвитку. Сенека передбачав: "Прийде час, коли нащадки наші будуть дивуватися, що ми не знали того, що так очевидно". Сьогодні це зрозуміло, адже інформаційний запас людства, набутий за час його існування завдяки мисленню, значно розширився. Людське мислення в будь-якій формі неможливе без мовлення. Мислення існує в матеріальній, словесній оболонці, що є однією з принципових відмінностей психіки людей та тварин. Завдяки слову думка не зникає. Л.Виготський зазначав, що слово не лише називає предмет, тобто є його ярликом, але й завжди характеризує цей предмет чи явище, тобто є одночасно актом мовлення і мислення.

При відповіді на останнє питання необхідно зазначити типи мислення.

Розумова діяльність людини безпосередньо впливає із мислення. Вона спрямовується на вирішення конкретних завдань — від найпростіших, елементарних, до складних.

Вся розумова діяльність (судження, розуміння, формування понять) складається із таких складових операцій, як: аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, абстракція і конкретизація.

- **Аналіз** — це мислений розподіл предмета чи явища на складові компоненти, ознаки, властивості.
- **Синтез** — навпаки мислене поєднання в єдине ціле окремих частин, ознак, властивостей предметів, явищ або понять.
- **Узагальнення** — виокремлення на підставі порівняння головного, загального, особливого або часткового, що є характерним для певного явища, предмета, об'єкта.
- **Абстракція** — виділення суттєвих особливостей групи предметів, явищ, або понять.
- **Конкретизація** — перехід від загального до часткового, реальний зв'язок теорії з практикою.

Теми для рефератів або доповідей (письмових відповідей):

1. Проблема інтелекту в сучасній психології.
2. Інтелект та поведінка людини.
3. Природжене та набуте в проблемі інтелекту.
4. Розробка проблеми інтелекту в гештальтпсихології.
5. Структура інтелекту. Особливості соціального інтелекту.
6. Проблема мислення в роботах О.М.Леонтьєва, А.А.Смірнова, А.М.Холодної.
7. Філогенетичний та онтогенетичний аспекти розвитку мислення.
8. Дослідження проблеми формування понять, проведені Л.С.Виготським та Л.О.Сахаровим.
9. Інформаційна теорія інтелектуального розвитку Клара та Уоллеса.
10. Теорія розвитку та формування розумових операцій П.Я.Гальперіна.
11. Теорія розвитку інтелекту Ж.Піаже.
12. Умовивід як вища форма мислення (аналогія, індукція, дедукція).
13. Практичне та теоретичне мислення.
14. Репродуктивне та творче мислення.
15. Дискурсивне та інтуїтивне мислення.
16. Особливості розвитку типів мислення в онтогенезі.
17. Мислення та асоціативний плин інтелектуальних процесів.
18. Взаємозв'язок мислення з іншими пізнавальними процесами.
19. Мислення, емоції та мотивація.

Література.

1. 1. Москалець В.П. Психологія особистості. Київ.: Центр учбової літератури, 2013.
2. Павелків Р. В. Загальна психологія: підручник. К.: Кондор, 2012. 576с.
3. Партико Т.Б. Психологія : підручник. Київ: Ін Юре, 2014. 665 с.
4. Поліщук С.А. Психологічні практики в системі підготовки

практичних психологів : навч.-метод. Посібник. Суми: Унів. кн., 2012. 135 с.

5. Савчин М. В. Загальна психологія : навч. посібник. К.: Академвидав, 2011. 465 с.

Тема № 18. Мовлення.

Семінарське заняття. Мовлення.

Навчальна мета заняття: сформувати знання про характеристику мовлення. Зв'язок мовлення з іншими пізнавальними процесами. Види мовлення.

Кількість годин - 4 год. (денна форма навчання), 2 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Загальна характеристика мовлення.
2. Роль мовлення в життєдіяльності й пізнавальній сфері людини.
3. Функції мовлення.
4. Зв'язок мовлення з іншими пізнавальними процесами.
5. Види мовлення, їх характеристика. Усне та письмове мовлення. Монологічне та діалогічне мовлення.
6. Індивідуальні характеристики мовлення.

Методичні вказівки.

Мовлення — це процес спілкування людей між собою за допомогою мови, а також створення та передача повідомлення за допомогою радіо чи телебачення.

Слово мовлення має три різних значення:

- мовлення як діяльність, мовлення як процес;
- мовлення як продукт мовленнєвої діяльності;
- мовлення як ораторський жанр.

Мовлення в першому, процесуальному, значенні має синоніми: мовленнєва діяльність, мовленнєвий акт. Спілкування, контакт між людьми, обмін думками і почуттями, інформацією здійснюється не тільки через мовлення, але й за допомогою немовних знаків, які вивчає семіотика (міміка, жести, дотик). Мовлення ж — вербальне спілкування за допомогою мовних знакових одиниць: слів, синтаксичних конструкцій, тексту, інтонацій, часто за підтримки невербальних засобів.

У межах такого терміна «мовлення» досліджуються:

- фізіологічні основи мовлення, мовленнєвої діяльності;
- механізми мовлення за його видами: механізм говоріння (усне мовлення), механізм аудіювання (сприйняття і розуміння усного мовлення);
- кодові переходи;
- взаємозв'язок мислення й мовлення;
- реалізація функцій мови в мовленні;
- взаємодія мов у мовленнєвій діяльності білінгва;
- процес оволодіння мовленням у дитини і надалі;

- формування «мовного чуття» (інтуїції) на різних вікових етапах тощо.

Друге значення терміна «мовлення» — «мовлення як результат» — має синонім «текст», який може бути не тільки письмовим, а й усним. У теорії мовлення текст визначається як мовна тканина твору - результат творчого процесу, його породження. Приклади використання терміна «мовлення» у такому значенні: мовлення діалектне, мовлення наукове, пряме й непряме мовлення та ін.

У межах цього значення досліджуються:

- структура тексту, його компоненти, зв'язки;
- стилі мовлення;
- мовленнєві жанри;
- використання мовних засобів (лексичних, граматичних) у тексті;
- використання стилістичних фігур, тропів, фразеології тощо;
- мовна норма та її порушення (помилки) тощо;
- засоби усної виразності тексту;
- засоби довготривалого зберігання записів усного й письмового мовлення та ін.

Третє значення терміна «мовлення» — мовлення як ораторський жанр чи як монолог у художньому творі (інформаційне, полемічне, патетичне тощо мовлення).

Теми для рефератів, доповідей (письмових відповідей):

1. Теорії розвитку мови та мовлення.
2. Значення слова як одиниці мислення та мовлення.
3. Феномен егоцентричного мовлення.
4. Внутрішнє мовлення та його особливості.
6. Теорії розвитку мови та засвоєння мовлення.
7. Значення та смисл слова.
8. Мовлення як засіб спілкування та узагальнення.
9. Досліди навчання тварин людському мовленню.
10. Основні теорії мовлення:
11. Розвиток мовлення в процесі вивчення мови.
12. Теоретичні проблеми походження мовлення.
13. Співвідношення природжених та сформованих структур мовлення.
14. Проблеми взаємовідношення мислення та мовлення.
15. Особливості усного та письмового мовлення людини.

Література.

1. Москалець В.П. Психологія особистості. Київ.: Центр учбової літератури, 2013.
2. Павелків Р. В. Загальна психологія: підручник. К.: Кондор, 2012. 576с.
3. Партико Т.Б. Психологія : підручник. Київ: Ін Юре, 2014. 665 с.
4. Поліщук С.А. Психологічні практики в системі підготовки практичних психологів : навч.-метод. Посібник. Суми: Унів. кн.,

2012. 135 с.

5. Савчин М. В. Загальна психологія : навч. посібник. К.: Академвидав, 2011. 465 с.

Тема № 19. Функції емоцій. Структура емоційної сфери людини.

Семінарське заняття. Загальні питання дослідження емоційної сфери.

Навчальна мета заняття: Сформувати знання з поняття емоцій, їх функцій та структури.

Кількість годин - 2 год. (денна форма навчання), 0 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Загальна характеристика емоцій і почуттів людини.
2. Філогенетичні аспекти емоційного реагування.
3. Емоціогенні ситуації.
4. Структура емоційної сфери людини.
5. Функції і роль емоцій.
6. Роль «позитивних» і «негативних» емоцій.
7. Роль і функції емоцій у керуванні поведінкою та діяльністю.
8. Функції емоцій.

Методичні вказівки.

При відповіді на питання семінарського заняття, необхідно орієнтуватися і в додаткових питаннях. Емоції — це специфічна форма взаємодії людини з довколишнім світом, спрямована на пізнання цього світу та свого місця в ньому через саму себе у формі переживань. Ця специфічність виявляється в суттєвих якостях позитивного й негативного полюсів емоції, що означає їх диференціацію. Як зазначав В. Вундт у тримірній теорії емоцій, в останніх присутні полярність приємного й неприємного, протилежності напруження і розрядки, збудження й пригніченості. Поряд зі збудженою радістю (радістю-тріумфом) існують радість спокійна (радість умиротворення, радість зворушлива) і радість напружена (радість палкої, жагучої надії, радість трепетного очікування). Так само існують напружений смуток, як тривога, збуджений смуток, близький до відчаю, і тихий смуток, в якому відчувається розрядка, смуток, близький до меланхолії.

Емоції виявляються в різноманітних периферичних змінах, що відображаються на всіх внутрішніх, вісцеральних процесах, від яких залежить життя організму. Спираючись на такі емоційні прояви, фізіологи (В. Кеннон) підкреслювали позитивну пристосовуючу роль емоцій: вони приводять організм у стан готовності до термінового витрачання енергії, мобілізуючи всі його сили, які будуть потрібні, наприклад, у випадках страху, гніву чи болю.

В емоціях завжди присутня оцінка. Згідно з інформаційною теорією емоцій П. В. Сімонова, емоція — це відображення відношення між величиною потреби та ймовірністю її задоволення в даний момент. Живій істоті

необхідно розрізняти впливи, оцінювати їх і будувати на цьому свою поведінку. В оцінці виявляється ставлення до цілей. Це когнітивна сторона емоцій.

Внаслідок своєї предметної зумовленості емоції визначають спрямованість діяльності. Це — специфічна форма контролю за діяльністю, за її напрямом у вигляді переживань. Отже, переживання виступають регулятором діяльності. Вони можуть стимулювати її (на radoщах — "гори перевертають"), так і заважати їй (у розпачі — все "падає з рук"). Причому якщо в органічних відчуттях ми фіксуємо різний ступінь розладу (аж до хаосу) фізіологічних функцій, то як переживання емоцій завжди має сенс, завжди щось означає. Емоційні переживання як регулятор діяльності виконують оціночну й спонукальну функції.

В аналізі емоційних переживань можна, таким чином, виділити їхні характеристики (якісні та кількісні); особливості — реальність, суб'єктність, інтимність, предметність і ситуативність і головні регуляторні функції — оціночну й спонукальну.

Теми для рефератів:

1. Основні проблеми психології емоцій в психології.
2. Почуття та емоції як динамічні фактори інтеграції особистості.
3. Гнів як динамічна проблема.

Література.

1. Варій М.Й. Психологія : навч. посіб Київ : Центр учб. літ., 2016. 287 с.
2. Велитченко Л.К. Вступ до загальної психології : програм. довідник / Одеса: Вид. В. В. Букаєв, 2012. 406 с.
3. Загальна психологія. Навч. посіб. / [Сергеєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В.]. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
4. Загальна психологія: [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / [О. В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук ін.]; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К. : Каравела, 2011. 464 с.
5. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.

Тема № 20. Основні теорії емоцій.

Семінарське заняття. Загальна характеристика теорій емоцій.

Навчальна мета заняття: сформулювати уявлення про основні теорії емоцій.

Кількість годин - 2 год. (денна форма навчання), 2 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Еволюційна теорія емоцій Ч. Дарвіна.
2. «Асоціативна» теорія В. Вундта.
3. «Периферична» теорія В.Джемса - Г.Ланге.
4. Теорія У. Кеннона - П. Барда.
5. Психоаналітична теорія емоцій.
6. Судинна теорія вираження емоцій І. Уейнбаума і її модифікація.

7. Фрустраційні теорії емоцій.
8. Когнитивистські теорії емоцій.
9. Інформаційна теорія емоцій П. В. Сімонова.
10. Теорія диференціальних емоцій К. Ізарда.

Методичні вказівки.

На семінарські заняття необхідно орієнтуватися в основних питаннях до заняття, а також підготуватися до додаткових завдань і питань.

Вперше емоційні виразні рухи стали предметом вивчення Ч. Дарвіна, який створив біологічну концепцію емоцій. У руслі даної концепції виразні емоційні рухи розглядалися як рудимент доцільних інстинктивних дій, зберігають якоюсь мірою свій біологічний сенс і разом з тим виступають в якості біологічно значущих сигналів для особин не тільки свого, але й інших видів.

Біологічна теорія емоцій П. К. Анохіна розглядає емоції як продукт еволюції, пристосувальний фактор у житті тваринного світу.

Інформаційна теорія емоцій П. В. Сімонова розглядає емоцію як відображення мозком вищих тварин і людини величини потреби та ймовірності її задоволення в даний момент.

Згідно теорії У. Джеймса, той факт, що емоції характеризуються яскраво вираженими змінами в діяльності внутрішніх органів, стан м'язів (міміка), дозволяє припустити, що емоції являють собою суму тільки органічних відчуттів, викликаних цими змінами.

Згідно концепції А. Арнольда, інтуїтивна оцінка ситуації (наприклад, погрози) викликає тенденцію діяти, що, будучи виражено в різних тілесних змінах, переживається як емоція і може привести до дії.

Д. Біндера після критичного аналізу існуючих теорій емоцій прийшов до висновку, що не можна провести жорстке розмежування між емоцією і мотивацією.

Інформаційна теорія емоцій П. В. Сімонова.

Оригінальну гіпотезу про причини появи емоцій висунув П. В. Сімонов. Він вважає, що емоції з'являються внаслідок нестачі або надлишку відомостей, необхідних для задоволення потреби. ступінь емоційного напруги визначається, по П. В. Сімонову, силою потреби і величиною дефіциту прагматичної інформації, необхідної для досягнення мети. Це представлено їм у вигляді «формули емоцій».

Теми для рефератів:

1. Еволюція емоцій за теорією Т.К.Анохіна.
2. Емоційні психологічні типи за К.Г.Юнгом.
3. Емоціївсистеміцінностей за Б.І.Додоновим.

Література.

1. Варій М.Й. Психологія : навч. посіб Київ : Центр учб. літ., 2016. 287 с.
2. Велитченко Л.К. Вступ до загальної психології : програм. довідник / Одеса: Вид. В. В. Букаєв, 2012. 406 с.

4. Дуткевич Т. В. Загальна психологія. Теоретичний курс. К Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2016. 388 с.
5. Загальна психологія. Навч. посіб. / [Сергеєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В.]. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
6. Загальна психологія: [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / [О. В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук ін.]; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К. : Каравела , 2011. 464 с.
7. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.

Тема № 21. Види емоційних реакцій.

Семінарське заняття. Види емоційних реакцій.

Навчальна мета заняття: сформувати загальне уявлення про емоції та їх класифікацію та види емоційних реакцій.

Кількість годин - 2 год. (денна форма навчання), 0 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Емоційне реагування та його характеристики.
2. Види емоційного реагування.
3. Емоція як реакція на ситуацію і подія.
4. Афект.
5. Властивості емоцій.
6. Настрій (емоційний фон в даний момент).

Методичні вказівки.

Види емоцій: Примітивні (нижчі) - переживання, пов'язані із задоволенням або незадоволенням фізіологічних потреб.

Вищі - переживання, які виникають на ґрунті задоволення духовних потреб.

Позитивні - емоції, що пов'язані із задоволенням потреб.

Негативні - емоції, які викликають почуття незадоволення і вимагають зміни ситуації.

Стенічні - емоції, які підвищують життєдіяльність людини, посилюють активність.

Астенічні - емоції, які пригнічують життєдіяльність організму, знижують енергію суб'єкта.

Властивості емоцій

Полярність - вказує на можливість зміни будь-якої емоції, на її протилежність (задоволення - незадоволення; радість - горе; любов - ненависть).

Інтегральність - домінування відносно інших станів та реакцій, охопленість всього організму. Зв'язок із життєдіяльністю організму: з органами кровообігу, дихання, травлення, залоз внутрішньої та зовнішньої секреції.

Амбівалентність - одночасне переживання протилежних емоцій (сльози радості, муки творчості).

Інтенсивність - властивість, яка свідчить про ступінь вираженості емоційного явища.

Тривалість емоційних явищ характеризується часом їх існування. Активність - здатність емоцій стенічним (підсилюючим) або астенічним (пригнічуючим) чином впливати на діяльність.

Глибина емоційних явищ залежить від того, якими подіями - пересічними чи життєво важливими - вона викликана, а також від того, в якому зв'язку між собою перебувають ці явища.

Емоції і почуття, так само як і психічні процеси, забезпечують відображення та пізнання навколишнього світу. Але, на відміну від сприймання, пам'яті, мислення, емоції і почуття відбивають реальну дійсність у формі переживань. Пізнаючи світ, людина по-різному сприймає предмети і явища. Одні події викликають захоплення, інші - печаль, гнів тощо. Захоплення, гнів, радість - все це прояви суб'єктивного ставлення людини до навколишніх предметів і явищ, емоційні переживання її. Отже, емоції - це психічне відображення у формі переживання життєвого смислу явищ і ситуацій. В емоційних переживаннях відбивається життєва значущість інформації. Якщо предмети чи явища задовольняють потреби людини або полегшують їх задоволення, то в неї виникають позитивні емоції, якщо ні - негативні.

Стенічні емоції підвищують життєдіяльність організму; астенічні пригнічують життєдіяльність, знижують енергію суб'єкта.

Розрізняють прості (нижчі) та складні (вищі) емоції. Прості (нижчі) - переживання, пов'язані із задоволенням або незадоволенням фізіологічних потреб.

Характерна ознака складних емоцій полягає у тому, що вони виникають у результаті усвідомлення об'єкта, що викликав їх, розуміння їх життєвого значення.

Емоції можуть істотно впливати на процес діяльності. Переживання життєвого смислу явищ і властивостей світу, або емоцій, - необхідна передумова людської активності. Емоційні процеси забезпечують передусім енергетичну основу діяльності, є мотивами її. Емоції визначають якісну і кількісну характеристику поведінки. Вони також забезпечують селективність сприймання - вибір об'єктів середовища, які впливають на людину і мають для неї значення

Теми для рефератів, доповідей:

1. Афект як специфічний психічний стан.
2. Фрустрація: виникнення та шляхи подолання.
3. Стрес як адаптаційний синдром.

Література.

1. Варій М.Й. Психологія : навч. посіб Київ : Центр учб. літ., 2016. 287 с.

2. Велитченко Л.К. Вступ до загальної психології : програм. довідник / Одеса: Вид. В. В. Букаєв, 2012. 406 с.
4. Дуткевич Т. В. Загальна психологія. Теоретичний курс. К Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2016. 388 с.
5. Загальна психологія. Навч. посіб. / [Сергеєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В.]. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
6. Загальна психологія: [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / [О. В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук ін.]; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К. : Каравела, 2011. 464 с.
7. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.

Тема № 22. Емоції та їх класифікація.

Семінарське заняття. Класифікації емоцій.

Навчальна мета заняття: сформувати загальне уявлення про емоції та їх класифікацію.

Кількість годин - 4 год. (денна форма навчання), 2 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Причини різноманітності емоцій.
2. Різні підходи до класифікації емоцій.
3. Класифікації емоцій у зв'язку з потребами.
4. Загальна характеристика різних типів емоцій.

Методичні вказівки.

Єдина класифікація емоцій ще не створена. В основі поділу на види емоцій можуть бути різні ознаки. Зокрема:

- модальність (позитивні – негативні, приємні – неприємні, задоволення – незадоволення);
- інтенсивність (слабкі й сильні);
- тривалість (тривалі, нетривалі);
- глибина (глибокі, поверхневі);
- усвідомленість (усвідомлювані, неусвідомлювані);
- функції;
- вплив на організм (стенічні й астеничні);
- зміст (моральні, праксичні, естетичні, інтелектуальні). Іноді їх називають вищими почуттями;
- стабільність. Вирізняють переживання, що відображають ситуативне або узагальнене ставлення до об'єкту. Перші залежать від умов діяльності, супроводжують її (емоції), а другі відповідають потребам, установкам людини, є незмінними від ситуації до ситуації (почуття).

- за рівнями. С.Л. Рубінштейн виділяє три рівня емоційних явищ:

- 1) елементарні фізичні чуття, пов'язані з органічними потребами. При цьому не усвідомлюється предмет емоції (безпредметна тривога, самопочуття);

2) предметні почуття – відображають ставлення людини до предметів (моральні, естетичні, інтелектуальні);

3) світоглядні почуття (гумор, іронія, трагізм), що виражають ставлення до дійсності як єдиного цілого.

Емоції класифікують в залежності від сфери явищ, що визначають їх появу. Одну з найбільш повних класифікацій запропонував Б.И. Додонов. В ній виділяються:

Альтруїстичні емоції - переживання, які виникають на основі потреби в допомозі, підтримці іншим людям: бажання приносити людям радість, почуття занепокоєння долею іншої людини, турбота про неї.

Комунікативні емоції виникають на основі потреби у спілкуванні: бажання спілкуватися, ділитися думками та переживаннями. *Глоричні емоції* (від лат. «слава») пов'язані з потребою у самоповазі та славі: прагнення завоювати визнання; почуття гордості, почуття переваги, почуття задоволення собою, своїми успіхами. *Праксичні емоції* - такі емоції викликані діяльністю, змінами в ході роботи, успішністю та неуспішністю, труднощами здійснення та завершення; бажання дійти успіху в роботі; почуття напруження; захопленість роботою; приємне задоволення від того, що робота зроблена.

Пугнічні емоції (від лат. «боротьба»), визначаються потребами в подоланні небезпеки, інтересом до боротьби; жадоба до гострих почувань; почуття ризику; почуття спортивного азарту; рішучість.

Романтичні емоції - прагнення до всього незвичайного, очікування чогось світлого, доброго; почуття лиховісно-таємничого, містичного.

Гностичні емоції (від грецького «знання»), пов'язані з потребою у пізнавальній гармонії, прагнення зрозуміти те, що відбувається, проникнути в сутність явища.

Естетичні емоції пов'язані з ліричними переживаннями, жадоба краси та гармонії, почуття прекрасного.

Гедоністичні емоції пов'язані із задоволенням потреб в тілесному та душевному комфорті: насолода приємними фізичними відчуттями - від смачної їжі, сонця; почуття безтурботності; почуття веселості.

Акизитивні емоції (від франц. «надбання»), породжуються інтересом, прагненням до накопичення, колекціонування, володіння.

Виділяють також так звані *фундаментальні емоції*. Емоція вважається фундаментальною, якщо вона має власний механізм виникнення та виражається особливими мімічними та пантомімічними засобами. Вважається, що такі емоції вроджені.

До фундаментальних емоцій відносять (за К. Є. Ізардом):

- *інтерес-хвилювання* - позитивна емоція, яка мотивує навчання, розвиток навичок та вмінь, активізує процеси пізнання, стимулює допитливість;

- *радість* - позитивне емоційне збудження, яке виникає при появі можливості повного задоволення актуальної потреби. В суб'єктивному плані

це найбільш бажана емоція. Радість може виникнути в результаті послаблення дії негативного чинника;

- *горе-страждання* - емоція, яка викликається комплексом причин, пов'язаним з життєвими втратами. Часто переживається, як почуття самотності, жалості до себе, почуття непотрібності, незрозуміння оточенням;

- *гнів* - виникає при явному розходженні поведінки іншої людини з нормами етики, моралі;

- *відраза* - часто виникає разом з гнівом. Відраза являє собою бажання позбутися від когось або чогось;

- *презирство* - емоція, що відображає деперсоналізацію іншої людини або цілої групи, втрату їх значущості для індивіда, переживання переваги в порівнянні з ними;

- *страх* - переживання, що викликано отриманою прямою або непрямою інформацією про реальну або уявлювану небезпеку, очікування невдачі. Страх є найсильнішою негативною емоцією;

- *подив* - різке підвищення нервової стимуляції, яке виникає після якоїсь несподіваної події;

- *сором* - виникає як переживання неузгодженості між нормою поведінки та фактичною поведінкою, прогнозування осудливої або різко негативної оцінки оточуючих на свою адресу;

- *вина* - емоція схожа на сором, оскільки також виникає в результаті неузгодженості між очікуваною та реальною поведінкою. Вина виникає при порушеннях морального або етичного характеру, причому в ситуаціях, коли людина відчуває особисту відповідальність.

Емоції проявляються у певних психічних переживаннях, відомих кожному на власному досвіді, і в тілесних явищах. Як і відчуття, емоції мають позитивний і негативний почуттєвий тон, зв'язані з почуттям задоволення чи невдоволення. Почуття задоволення при посиленні переходить в афект радості.

На підставі тілесних переживань Кант поділяв емоції на стенічні (радість, насага, гнів) - збудливі (підвищувальний м'язовий тонус, силу) і астенічні (страх, туга, сум) - що послаблюють.

Розподіл емоцій на стенічні й астенічні має схематичний характер. Деякі афекти важко віднести до тієї чи іншої рубрики, і навіть той самий афект при різній інтенсивності може виявляти то стенічні, то астенічні риси. По тривалості плину емоції можуть бути короткостроковими (гнів, переляк) і тривалими.

Теми для рефератів (доповідей):

1. Афект як специфічний психічний стан.
2. Фрустрація: виникнення та шляхи подолання.
3. Стрес як адаптаційний синдром.

Література.

1. Варій М.Й. Психологія : навч. посіб Київ : Центр учб. літ., 2016. 287 с.

2. Велитченко Л.К. Вступ до загальної психології : програм. довідник / Одеса: Вид. В. В. Букаєв, 2012. 406 с.
4. Дуткевич Т. В. Загальна психологія. Теоретичний курс. К Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2016. 388 с.
5. Загальна психологія. Навч. посіб. / [Сергеєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В.]. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
6. Загальна психологія: [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / [О. В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук ін.]; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К. : Каравела, 2011. 464 с.
7. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.

Тема № 23. Емоційні стани людини. Емоційні якості людини.

Семінарське заняття. Емоційні стани та якості людини.

Навчальна мета заняття: сформувати уявлення про емоційні стани та емоційні якості людини.

Кількість годин - 2 год. (денна форма навчання), 0 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Види емоційних станів.
2. Настрій, стрес, афект, пристрасті, почуття.
3. Емоційні якості особистості.
4. Емоційна урівноваженість.

Методичні вказівки.

Якості людини — це ті її властивості, які виявляються по-різному залежно від умов, ситуацій.

Вплив конкретної ситуації на поведінку людини визначається тим, як людина переживає цю ситуацію. Переживання ситуації, різноманітні реакції людини на неї розуміють як емоції.

Емоції — це психічні процеси, які відображають особисту значущість та оцінку зовнішніх і внутрішніх ситуацій для життєдіяльності людини у формі переживання.

Прояв емоційного життя людини відбувається у таких станах, як афекти, власне емоції, почуття, настрої і стрес.

Емоційні якості утворюють емоційний тип особистості. Розрізняються натури емоційні, сентиментальні, пристрастні і фригідні (холодні).

Люди емоційного типу легко збудливі, емоційно вразливі, імпульсивні. Свої вчинки вони глибоко переживають, часто каються. Але в майбутньому знову допускають імпульсивні зриви.

Люди сентиментального типу схильні до самоспоглядання. На весь світ вони дивляться крізь призму своїх емоційних станів. Це чутливо-пасивні типи. Вони можуть грішити, проливаючи сльози. Їхні почуття спрямовані на самих себе. Їм властиве самозамилування своїми почуттями.

Пристрасні натури емоційно стрімкі, прагнуть до дій, наполегливі у досягненні цілей. Вони живуть напруженої, емоційно насиченим життям, у них постійно є предмет пристрасті. Бурхливу енергію вони витрачають в повній мірі. Предмети ж їх пристрастей можуть бути як значимими, гідними, так і незначними.

Емоційно-фригідні - люди холодного розуму. Їх емоційні прояви мінімальні, вони не здатні перейматися емоційним станом інших людей передбачити їх можливі емоційні реакції в тих чи інших ситуаціях. Вони позбавлені почуття співпереживання.

Володіти своїми емоціями - не означає бути бездушним, а значить володіти емоційними реакціями. Неприємність стійко переноситься тими, хто не допускає у своїй зовнішній проявів. Не дуже хоробра людина, що встав в горду позу і з войовничим виглядом прийняв виклик противника, - вже переможець своєї боязкості. Смілива людина не позбавлений почуття страху - він обдарований владою над страхом. Володіння своїми почуттями є не придушення їх, а включення в складну систему емоційно-вольової регуляції, надання їм доцільною спрямованості.

Теми для рефератів (довідей):

1. Задоволення і радість.
2. Фрустраційні емоції.
3. Комунікативні емоції.
4. Інтелектуальні «емоції», або афективно-когнітивні комплекси.

Література.

1. Варій М.Й. Психологія : навч. посіб Київ : Центр учб. літ., 2016. 287 с.
2. Велитченко Л.К. Вступ до загальної психології : програм. довідник / Одеса: Вид. В. В. Букаєв, 2012. 406 с.
4. Дуткевич Т. В. Загальна психологія. Теоретичний курс. К Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2016. 388 с.
5. Загальна психологія. Навч. посіб. / [Сергєєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В.]. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
6. Загальна психологія: [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / [О. В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук ін.]; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К. : Каравела, 2011. 464 с.
7. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.

ТЕМА № 24. Розуміння емоцій іншої людини. Управління емоціями.

Семінарське заняття. Розуміння та управління емоціями.

Навчальна мета заняття: сформувати уявлення про розуміння та управління емоціями людини.

Кількість годин - 4 год. (денна форма навчання), 0 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Розуміння емоцій іншої людини.

2. Ідентифікація емоцій за мімікою та пантомімікою.
3. Сприйняття емоційного стану за промовою.
4. Вплив особистісних особливостей на розуміння емоцій іншої людини.

Методичні вказівки.

При підготовці до семінарського заняття, необхідно знати відповіді на питання семінарського заняття та додаткові завдання.

Питання про розуміння емоцій іншої людини багато в чому є дискусійним. Є дані, що вже через дев'ять хвилин після народження дитина може пізнавати стимули, які схематично нагадують особу. З іншого боку, показано, що чим більше матері обговорюють із трирічними дітьми емоційні стани, які в них виникають, тим краще вони, досягши шестирічного віку, розпізнають емоційні вияви незнайомих дорослих.

У людини має бути спеціальний *механізм декодування експресій емоцій*. Механізм декодування експресивної інформації мусить мати здатність диференціювати патерни експресії обличчя, а також ідентифікувати їх як сигнали певних емоційних станів.

Експресія обличчя залежно від знаку емоції по-різному впливає на емоційний стан й умовно-рефлекторні реакції страху в партнерів. Важливо, що експресія обличчя може впливати на рівні підсвідомості, коли людина не усвідомлює події та факту її впливу.

Вплив експресії обличчя на величину умовної вегетативної захисної реакції здійснюється автоматично й не залежить від процесів свідомості.

Патерни обличчя особливо сильно діють на людей, які виявляють соціальний страх. Під час сприйняття фотографій вони підсилюють ознаки негативних емоцій і послаблюють ознаки позитивних емоцій.

Отже, для розпізнавання й ідентифікації патернів експресії людини використовують два канали - *зоровий*, який робить упізнання за допомогою гностичних нейронів нижньоскроневої кори, і *пропріорецептивний*, який оцінює патерни власної експресії обличчя й слугує зворотним зв'язком (підкріпленням) реакції на інформацію із зорового каналу.

Розуміння (ідентифікацію) емоцій іншого вивчали В.О. Барабанщиков і Т.Н. Майкова. Вони виокремили загальні для всіх модальностей емоцій умови їхніх ідентифікацій за мімікою. Легше всього ідентифікуються цілісні мімічні вирази, які охоплюють зміни в усіх зонах обличчя одночасно. Найважче ідентифікуються мімічні вияви у ділянці чола-брів (емоції не впізнавали в половині випадків). Удвічі точніше пізнають емоції за змінами в ділянці очей і нижньої частини обличчя.

Водночас для різних емоцій є свої оптимальні зони ідентифікації. Вираження емоцій горя й страху в ділянці очей ідентифікується легше, ніж у нижній частині обличчя. Експресивні характеристики гніву-спокою легко виявляються у ділянці чола-брів (хоча за даними К. Ізарда, гнів - це єдина емоція, впізнання якої вимагає наявності мімічних змін у всіх зонах обличчя).

одночасно). Експресії радості, відризи, сумніву максимально точно відображаються за змінами в нижній частині обличчя.

Виявлено перевагу жінок у декодуванні емоцій за мімікою. Однак, як показали Р. Розенталь і М. Де-Пауло-Белла, перевага жінок при впізнанні емоцій за голосом не виявляється.

Емоції виявляються і в позі людини, однак цьому питанню дослідники приділяють значно менше уваги.

Теми для рефератів, доповідей, письмових відповідей.

1. Невербальне (образне) сприйняття емоцій.
2. Вплив особистісних особливостей на розуміння емоцій іншої людини.
3. Психологічна проникливість, її види.
4. Еталони експресії.
5. Інтонаційний малюнок мовлення.

Література.

1. Іванова О.В. Психологія: вступ до спеціальності : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 180 с.
2. Ібіна М.Л. Загальна психологія: теорія та практикум: навч. посібник / Суми: Унів. кн., 2011. 352 с.
3. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.
4. Максименко, С. Д. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 270 с.
5. Максименко С. Д. [та ін.]. Психологія та педагогіка: підручник К.: Слово, 2012. 584 с.

Тема № 25. Загальне уявлення про почуття.

Семінарське заняття. Почуття.

Навчальна мета заняття: сформувати загальне уявлення про почуття.

Кількість годин - 4 год. (денна форма навчання), 2 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Характеристика різних почуттів.
2. Співвідношення понять «почуття» і «емоція»
3. Класифікація почуттів.

Методичні вказівки.

Почуття - одна з основних форм переживання людиною свого ставлення до явищ дійсності. Вони більш стійкі і постійні порівняно з емоціями, що виникають у відповідь на конкретну ситуацію, тобто ситуативними. Структура почуття складається не лише з емоцій, а й з більш узагальненого ставлення людини, пов'язаного з розумінням, знанням. Тісний зв'язок почуттів з емоціями виявляється передусім у тому, що кожне почуття переживається і розкривається через конкретні емоції.

Тварини не мають почуттів. Емоції, спільні для людей і тварин (страх, гнів, цікавість, сум тощо), мають якісну відмінність. У тварин виникнення емоцій пов'язане із задоволенням або незадоволенням конкретних біологічних потреб, з реалізацією інстинктивної сфери (інстинктів самозбереження, харчового, орієнтувального, продовження роду), тому вони обмежені і дуже бідні, тобто від людських емоцій вони відрізняються кількісно і якісно.

Вищі почуття відображають ставлення особистості до явищ соціальної дійсності, вони є результатом формування в умовах навчання та виховання. Рівень особистісного розвитку людини оцінюється за тим, якою мірою їй властиві ці почуття. Вищі почуття поділяють на моральні, естетичні, праксичні та інтелектуальні.

Моральні почуття відображають стійке ставлення людини до інших та до себе, до суспільних явищ і норм (любов, заздрість, відповідальність, совість, чемність). За допомогою цих почуттів людина оцінює вчинки інших, регулює взаємини із ними.

Естетичні – відображають ставлення особистості до явищ прекрасного та потворного (насолада, захопленість, огида). Почуття прекрасного викликають гармонія побудови, звучання, рухів; симетрія, пропорційність у явищах природи, предметах побуту й мистецтва. Індивідуальні особливості естетичних почуттів називають естетичним смаком. Найвищий рівень естетичних почуттів становлять гумор, почуття трагічного, комічного, які безпосередньо пов'язані з моральними почуттями й стосуються краси людських взаємин.

Праксичні – це переживання людиною свого ставлення до різних видів діяльності (радість успіху, сумління, натхнення). Іноді їх об'єднують з моральними, оскільки діяльність є також соціальним явищем. Вони виникають у діяльності й залежать від її організації та умов. Позитивні емоції викликає творча, самостійна діяльність. Робота з примусу викликає відразу.

Інтелектуальні – відображають ставлення особистості до пізнавальної діяльності (сумнів, здивування, впевненість, інтерес). Виконують важливу роль у навчанні та в науковій діяльності.

Теми для рефератів:

1. Розбіжності між почуттями та емоціями.
2. Любов та її види.
3. Теорії щастя в сучасній психології.

Література.

1. Іванова О.В. Психологія: вступ до спеціальності : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 180 с.
2. Ібіна М.Л. Загальна психологія: теорія та практикум: навч. посібник / Суми: Унів. кн., 2011. 352 с.
3. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.
4. Максименко, С. Д. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр

учбов. літ., 2016. 270 с.

5. Максименко С. Д. [та ін.]. Психологія та педагогіка: підручник К.: Слово, 2012. 584 с.

Тема № 26. Емоційно обумовлена (афективна) поведінка. Емоційні типи.

Семінарське заняття. Афективна поведінка та емоційні типи.

Навчальна мета заняття: сформувати загальне уявлення про афективну поведінку та емоційні типи людини.

Кількість годин - 4 год. (денна форма навчання), 0 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Види емоційної поведінки.
2. Гедонізм та аскетизм.
3. Фрустраційна поведінка. Альтруїзм як форма емоційної поведінки.
4. Емоційність як тип темпераменту (характеру).
5. Модальностні профілі емоційності.

Методичні вказівки.

Виокремлюють три види емоційної поведінки в процесі спілкування: резонування, відсторонення і дисонування.

Емоційне резонування - це здатність особистості відгукуватися на різні емоційні стани партнерів. Емоційний резонанс між партнерами зумовлює додавання їхніх енергій, закладених в емоціях, і стимулює додатковий психологічний ефект взаємодії - синергізм.

При емоційному відстороненні людина у відповідь на емоційний стан навколишніх виявляє невиразні, приглушені емоції. Вони можуть бути наслідком емоційної ригідності як властивості людини.

Для емоційного дисонування характерне, як зазначає Бойко, демонстративне виключення особистості з емоційної атмосфери спілкування або виявом емоцій, протилежних за змістом ситуації взаємодії. Емоційне дисонування може бути ознакою аутичності дітей. Ці діти не схильні виявляти емоції «за компанію»: коли всі веселяться, вони тримаються осторонь.

Емоційні довільні реакції (дії). На відміну від емоційного реагування, що здійснюється в людини й тварин мимоволі, емоційні довільні реакції (дії) - це довільні, навмисні відповіді людини на емоціогену ситуацію. Ці відповіді можуть бути мовними й руховими.

Особливою формою поведінки людини, обумовленого емоційними переживаннями, є гедонізм (від грец. Hedone - насолода). Це поведінка пов'язана з етичної позицією, яка каже насолоду як вище благо і критерій людської поведінки. Прагнення до насолоди, задоволенню розглядається в гедонізмі як основне рушійне початок людини, закладений у ньому від природи і предопределяющее всі його поведінку. Така людина живе заради

одержання насолод, як правило, низького порядку, і прагне до цього найбільш легким і прямим шляхом.

Гедонізм набув поширення в епоху Відродження, а в наступні роки - в етичних теоріях просвітителів. Найбільш повне вираження принцип гедонізму отримав в етичній теорії утилітаризму (від лат. *Utilitas* - користь, вигода), розуміючого користь як насолода або відсутність страждань. Звідси призначення моралі (морального вибору) полягає в тому, щоб сприяти природному прагненню людей відчувати насолоду і уникати страждань.

У своєму крайньому вираженні гедонізм і його різні напрямки призводять до егоїзму.

Протилежним гедоністичні поведінки є аскетизм (від грец. *Asketes* - вправляється; подвижник), т. Е. Обмеження або придушення почуттів, бажань, відмова собі в задоволеннях. У християнстві він може виражатися в перенесенні страждань («співучасть у стражданнях Христа»), у фізичному самокатуванні.

Поява стану фрустрації та тієї або іншої форми реагування залежить від особистісних особливостей людини, у зв'язку з чим введено поняття про фрустраційної толерантності, тобто стійкості до фрустраторам. Особи зі слабкою нервовою системою частіше виявляють інтрапунитивну форму фрустрації, з сильною нервовою системою - екстрапунитивну форму (агресію). За даними В. О. Василенко, екстрапунитивні реакції пов'язані з інтелектом негативно, а інтрапунитивні і імпунитивні - позитивно. У школярів молодших класів переважають екстрапунитивні форми реагування. Хармаз в емігрантів з Іраку, що живуть у Швеції, виявив виражену імпунитивну спрямованість реакції, особливо у чоловіків. У їх дітей переважали егозахисні і інтропунитивні реакції, що відображають схильність до самозвинувачення. У дітей, за даними цього автора, з віком зменшується число екстрапунитивних реакцій, що свідчить, на його думку, про зниження у цих дітей потреби безпосередньо і відкрито виражати свої емоції. В іракських дітей-емігрантів такої тенденції не спостерігається: імпунитивний тип реагування домінує у всіх вікових групах, що Хармаз пов'язує з особливостями виховання цих дітей (підвищена залежність від старших, схильність до підпорядкування, послуху).

Теми для рефератів, доповідей, письмових відповідей.

1. Види фрустраційного реагування.
2. Поняття аскетизму.
3. Емоційні довільні реакції, поняття та зміст.
4. Взаємозв'язок агресивної поведінки з іншими емоційними властивостями.

Література.

1. Іванова О.В. Психологія: вступ до спеціальності : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 180 с.
2. Ібіна М.Л. Загальна психологія: теорія та практикум: навч. посібник / Суми: Унів. кн., 2011. 352 с.

3. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.
4. Максименко, С. Д. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 270 с.
5. Максименко С. Д. [та ін.]. Психологія та педагогіка: підручник К.: Слово, 2012. 584 с.

Тема № 27. Теорії волі.

Семінарське заняття. Теорії волі.

Навчальна мета заняття: сформувати загальне уявлення про волю та теорії волі.

Кількість годин - 4 год. (денна форма навчання), 2 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Стан проблеми волі в психології.
2. Основні теорії волі 19 ст.
3. Волюнтаристичні теорії волі: волі як світова сила; воля як духовне начало.
4. Проблема волі в психології в зарубіжних і вітчизняних дослідженнях.
5. Воля як особлива форма психічної регуляції.
6. Воля як саморегуляція.

Методичні вказівки

Теорії волі, в залежності від того, з якого джерела виводиться вольовий процес, діляться на дві групи – гетерономні й автономні (волюнтаристичні) теорії.

Автори гетерономних теорій виводять волю з явищ невольового характеру – пам'яті (процесу утворення й закріплення асоціацій) і мислення (інтелектуального процесу). Л. С. Виготський відзначав, що це найбільш старі теорії. Так, для Г. Ебінгауса, творця експериментальної психології пам'яті, воля є «зрячим інстинктом», тобто інстинктом, що усвідомлює свою мету. Він утворюється завдяки оборотності того асоціативного зв'язку, що фіксується в досвіді людини.

Важливою перевагою гетерономних теорій є включення фактора детермінізму в пояснення волі. Автори цих теорій прагнуть зрозуміти волю як детермінований процес, який має певні причини. Однак ці теорії не пояснюють явищ довільності дій, феномен внутрішньої свободи, механізмів утворення вольової дії з не вольової.

Проміжне місце між гетерономними й автономними теоріями займає афективна теорія волі В. Вундта. В. Вундт виводить волю з афекту. Для нього емоція, афект – це праобраз волі. В автономних теоріях волі цей психічний феномен пояснюють виходячи із законів, закладених у самій вольовій дії. Тому такі теорії називають волюнтаристичними. В. А. Іванніков

у рамках теорії автономної волі виділяє три підходи: 1) мотиваційний підхід; 2) підхід вільного вибору й 3) регуляційний підхід.

Прихильники мотиваційного підходу пояснюють волю за допомогою категорій психології мотивації. У свою чергу до нього відносяться теорії трьох типів: 1) теорії, які описують волю як надлюдську, світову силу; 2) теорії, що розглядають волю як початковий момент мотивації дії й 3) теорії, що розуміють волю як здатність переборювати перешкоди.

У теоріях першого типу воля кожної конкретної людини – це індивідуальне втілення якоїсь світової волі, надлюдського початку, активності, що підкоряє собі всі сили людини безвідносно до її розуму й спрямованої на невідомі людині цілі. У філософії таке трактування волі представлене Е. Гартманом, А. Шопенгауером і іншими.

У теоріях другого типу (Т. Гоббс, Т. Рібо, К. Левін та ін.) центральним стало положення про те, що воля має здатність спонукати бажані дії й гальмувати небажані. Західна психологія довгий час ототожнювала волю й мотивацію.

Теорії третього типу (воля як здатність переборювати перешкоди) розвивалися в працях Н. Аха, Л. С. Виготського Д. М. Узнадзе, Ю. Куля, Х. Хекхаузена та ін. Воля актуалізується не у всякій, а тільки у важкій ситуації, що містить перешкоди, перепони, труднощі, мотиви, що конкурують.

Теми для рефератів:

1. Проблема волі в часи античності,
2. Проблема волі в часи середньовіччя,
3. Проблема волі в часи епохи Відродження.
4. Підхід І.П.Павлова до розгляду проблеми волі.
5. Трактова волі з позицій біхевіоризму та психоаналізу.
6. Проблема волі в роботах М.О.Бернштейна.
7. Характеристика вольової регуляції в теорії А.Шопенгауера.
8. Культурно-історична теорія волі Л.С. Виготського.

Література.

1. Іванова О.В. Психологія: вступ до спеціальності : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 180 с.
2. Їїна М.Л. Загальна психологія: теорія та практикум: навч. посібник / Суми: Унів. кн., 2011. 352 с.
3. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.
4. Максименко, С. Д. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 270 с.
5. Максименко С. Д. [та ін.]. Психологія та педагогіка: підручник К.: Слово, 2012. 584 с.

Тема № 28. Воля як процес. Вольові якості особистості.

Семінарське заняття. Воля як процес. Вольові якості особистості.

Навчальна мета заняття: сформувати уявлення про вольові якості особистості.

Кількість годин - 4 год. (денна форма навчання), 2 - год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Поняття вольової дії. Основні функції вольової дії.
2. Структура простого вольового акту.
3. Структура складного вольового акту.
4. Поняття вольові якості особистості.
5. Склад вольових якостей.
6. Структура і загальні характеристики вольових якостей.
7. Класифікації вольових якостей.

Методичні вказівки

Кожна людина має свій індивідуальний набір вольових якостей, від яких залежать не тільки дії, а й вчинки особистості. Гама вольових якостей особистості містить: самовладання, витримку, терпіння, наполегливість, рішучість, сміливість, критичність

Витримка і самовладання виявляються в умінні людини стримувати свої почуття, якщо це потрібно, гальмувати імпульсивні дії, підпорядковувати себе поставленій меті.

Терпіння, наполегливість особистості дають їй змогу продовжувати діяльність у найскладніших умовах, незважаючи на тимчасові невдачі і перешкоди. Наполегливість - одна з найважливіших якостей особистості, що сприяють їй у досягненні мети. Але не слід наполегливість плутати з упертістю. Уперта людина практично завжди намагається наполягти на своєму, не оцінюючи критично свої судження, бажання чи рішення.

Рішучість як вольова якість особистості дає їй змогу виконати прийняте рішення без зайвих вагань. Люди, позбавлені цієї якості, часто не можуть довести розпочату справу до кінця і сумніваються у правильності вибору способу виконання. Важливою умовою рішучості є сміливість, тобто готовність людини йти на виправданий ризик. Безумовно, рішучість має ґрунтуватися на глибокій розсудливості і лише тоді вступати в дію, коли людина остаточно вирішує, що їй потрібно. Тут цілий ланцюг: обмірковування цілей, боротьба мотивів, сумніви тощо. Наявність сумнівів у цей період не свідчить про нерішучість особистості, а навпаки, бо інтенсивна боротьба мотивів характерна для людини-мислителя. Але боротьба мотивів у рішучих людей відбувається оперативно, вони вмють діяти швидко, зовні спокійно, по-діловому, незважаючи на можливу небезпеку, тим часом як нерішучі люди довго не наважуються виконати прийняте рішення. Наприклад, нерішучий лікар, бажаючи врятувати людині життя, приймає рішення зробити трахеотомію, але тривалий час не наважується реалізувати дію, що іноді призводить до смерті хворого. Нерішучість в окремих випадках може поєднуватися з відсутністю самотійності.

Самостійна людина здебільшого реалізує своє обмірковане рішення, вона не боїться відповідальності за виконану дію. Діяльність самостійної особистості спонукається здебільшого усвідомленими особисто і суспільно корисними мотивами. Несамостійна людина шукає можливість перекласти відповідальність за свої дії на інших, уникнути самостійного прийняття рішення. Такі люди не виявляють особливої ініціативи, тривожні, легко підпадають під чужий вплив. Діагноз, поставлений іншим лікарем, у тому числі й помилковий, для них остаточний. Тому така категорія медичних працівників становить особливу небезпеку для хворих і охорони здоров'я в цілому. Цілком очевидно, що все вимагає від особистості копіткої роботи над самовдосконаленням у процесі онтогенетичного розвитку.

Формування вольових якостей - це один із найскладніших процесів праці особистості над собою. Він залежить від багатьох психофізіологічних і соціальних параметрів, наприклад, від особистостей нервової системи, переконань людини, від цілей, які вона перед собою ставить, тощо. При цьому йдеться про постійне подолання не лише зовнішніх, об'єктивних, а й внутрішніх, суб'єктивних, перешкод. Людина зможе регулювати свою діяльність, якщо вона навчилася володіти своїми звичками, інтересами, бажаннями.

Видатні діячі мали, як правило, тверду, непохитну волю. Так, О. де Бальзак писав, що не існує великих талантів без сильної волі. Воля може і має бути предметом гордості більше, ніж талант. Якщо талант - це розвинена природна схильність, то тверда воля - це щохвилини одержувана перемога над інстинктами, над потягами, які воля приборкує і стримує, над примхами і перешкодами, над усілякими труднощами, які вона героїчно долає.

Для формування волі не досить використати який-небудь окремий прийом або один перевірений засіб. Оскільки воля має різні вияви, то і рекомендації щодо виховання її можуть бути різними. Серед передумов формування волі, її тренування і загартування важливе місце посідають: життєва установка людини, досвід, знання, почуття й емоції. Разом з тим, тренуючи і загартовуючи себе вольовим зусиллям, ми якісно збагачуємося як особистість.

Теми для рефератів, доповідей, письмових відповідей:

1. Зв'язок вольових дій з діяльністю мозку.
2. Загальна характеристика мотивів вольових дій.
3. Особливості основних мотивів вольових дій.
4. Вплив побічних мотивів на вольову дію.
5. Взаємовплив емоцій та потреб на вольові дії особистості.
6. Взаємозв'язок світогляду та вольового акту особистості.
7. Аристотель щодо вольових якостей людини.
8. Розвиток вольових якостей в онтогенезі.
9. Цілеспрямоване формування вольових якостей особистості.
10. Формування вольових якостей як самовдосконалення людини.

Література

1. Іванова О.В. Психологія: вступ до спеціальності : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 180 с.
2. Іїна М.Л. Загальна психологія: теорія та практикум: навч. посібник / Суми: Унів. кн., 2011. 352 с.
3. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.
4. Максименко, С. Д. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 270 с.
5. Максименко С. Д. [та ін.]. Психологія та педагогіка: підручник К.: Слово, 2012. 584 с.

4. Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в Інтернеті **Основна:**

1. Буняк Н.А. Загальна психологія: лекції. Тернопіль: вид-во ТНТУ ім. І. Пулюя, 2017. 300 с.
2. Варій М.Й. Психологія : навч. посіб Київ : Центр учб. літ., 2016. 287 с.
3. Велитченко Л.К. Вступ до загальної психології : програм. довідник / Одеса: Вид. В. В. Букаєв, 2012. 406 с.
4. Дуткевич Т. В. Загальна психологія. Теоретичний курс. К Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2016. 388 с.
5. Загальна психологія: [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / [О. В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук ін.]; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К. Каравела. 2011. 464 с.
6. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.
7. Іванова О.В. Психологія: вступ до спеціальності : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 180 с.
8. Іїна М.Л. Загальна психологія: теорія та практикум: навч. посібник / Суми: Унів. кн., 2011. 352 с.
9. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.
- 10 Максименко С.Д. Загальна психологія. Центр навчальної літератури. 2019. 272 с.
11. Максименко С. Д. [та ін.]. Психологія та педагогіка: підручник К.: Слово, 2012. 584 с.
12. Партико Т.Б. Психологія : підручник. Київ: Ін Юре, 2014. 665 с.
13. Поліщук С.А. Психологічні практики в системі підготовки практичних психологів : навч.-метод. Посібник. Суми: Унів. кн., 2012. 135 с.
14. Савчин М. В. Загальна психологія : навч. посібник. К.: Академвидав, 2011. 465 с.

Додаткова література.

15. Загальна психологія. Навч. посіб. / [Сергєєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В.]. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
16. Москалець В.П. Психологія особистості. Київ.: Центр учбової літератури, 2013.
17. Павелків Р. В. Загальна психологія: підручник. К.: Кондор, 2012. 576с.
18. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Загальна психологія. Навч. посіб. К. Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
19. Тодорова І.С., Павленко В.І. Психологія і педагогіка : навч. посібник Київ : Центр учб. літ., 2016. 227 с
20. Ушакова І.М. Теоретико-методологічні проблеми психології: курс лекцій Х.: НУЦЗУ, 2016. 191 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

21. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
22. Пошукова система Base <https://www.base-search.net/>
23. Система пошуку наукової інформації у відкритих архівах України (SSM) <https://oai.org.ua/>